

Erfgoed
Gelderland

Adviesdocument
Het Romeinse erfgoed van Gelderland

Juli 2021

Sifra Verheijden

Inhoud

1. Inleiding.....	3
2. Nijmegen en omgeving.....	5
2.1 Nijmegen: De Romeinse Randstad	5
2.1.1 Visualisaties.....	6
2.1.2 Museum Het Valkhof Nijmegen/Gelders Archeologisch Centrum G.M. Kam	7
2.1.3 Conclusie	8
2.2 De Holdeurn: Altijd iets te doen.....	9
2.2.1 Visualisaties.....	10
2.2.2 Conclusie	10
3. Arnhem: Militaire overmacht	11
3.1 Visualisaties.....	12
3.2 Conclusie	13
4. Herwen: Denkers en Doeners.....	14
4.1 Visualisaties.....	15
4.2 Conclusie	16
5. Wijchen: Het rijke Romeinse leven.....	17
5.1 Visualisaties.....	18
5.2 Museum Kasteel Wijchen.....	18
5.3 Conclusie	19
6. Ermelo: Geoliede militaire machine	20
6.1 Visualisaties.....	21
6.2 Museum Het Pakhuis Ermelo	22
6.3 Conclusie	23
7. Elst: Religie en tolerantie.....	24
7.1 Visualisaties	25
7.2 Tempel Kerk Museum Elst	26
7.3 Conclusie	26
8. De Betuwe: De Romeinse invloed	28
8.1 Visualisaties.....	30
8.2 Flipje en Streekmuseum Tiel	31
8.3 Conclusie	31
9. Ede-Barneveld: Leven buiten het Romeinse Rijk.....	33
9.1 Visualisaties.....	34
9.2 Conclusie	34
10. Dreumel: Waar Maas en Waal elkaar vinden	35
10.1 Visualisaties.....	36
10.2 Conclusie	36
11. Advies en aanbevelingen.....	37
11.1 Advies.....	37
11.2 Aanbevelingen.....	41
Bronnenlijst	44
Literatuur.....	44
Internetbronnen.....	46
Afbeeldingsverantwoording	47

1. Inleiding

Het water en de grenzen, twee belangrijke onderwerpen voor Nederland door de eeuwen heen. Nederland, een land dat zich grotendeels onder zeeniveau bevindt, voert al lang een strijd tegen het water. Inmiddels is Nederland beroemd om de manier waarop wij omgaan met het water, ook buiten de grenzen van ons eigen land. Grenzen zijn een actueel onderwerp van gesprek, en ook in de Romeinse tijd speelde dit een belangrijke rol. Dwars door Gelderland liep een belangrijke grens, de meest noordelijke grens van het Romeinse Rijk: de limes. Deze grens, die door de Romeinen werd gebruikt als verdedigingszone, bestond uit de toenmalige loop van de Rijn. De limes werd gezien als grens, maar mensen uit het gebied ten noorden van de limes hadden wel degelijk contact met mensen binnen het Romeinse Rijk ten zuiden ervan. Alhoewel er tegenwoordig bovengronds weinig zichtbaar is van de limes en van de Romeinse geschiedenis, beschikt Gelderland over een rijk Romeins verleden. Het verhaal van dit bijzondere Romeinse verleden van Gelderland is opgeschreven in de *Tijdreisgids van Romeins Gelderland: Het verhaal van de Romeinen in Gelderland op 10 plekken*.¹

Dit onderzoek sluit aan op het verhaal van de Tijdreisgids. Het onderzoek is uitgevoerd in opdracht van Erfgoed Gelderland en Provincie Gelderland. Hiervoor is onder andere middels literatuuronderzoek gekeken naar of en hoe het Romeinse verleden zichtbaar en beleefbaar wordt gemaakt in gemeentelijke beleidsnota's van de sectoren *cultuur, erfgoed* en *toerisme en recreatie*, en zijn er gesprekken en interviews gehouden met experts.

Aanleiding voor het onderzoek

De aanleiding van het onderzoek is de zoektocht van de provincie Gelderland naar een manier om het verhaal van de Romeinen in Gelderland op een boeiende en bindende manier over te brengen. Dit komt voort uit de *Koersnotitie Toerisme en Recreatie: Beleef het in Gelderland* van de provincie Gelderland, waarin de thematische verhaallijn 'Romeinen' centraal staat.² Het doel van deze notitie is om mogelijkheden op het gebied van toerisme en recreatie te verbeteren voor bezoekers van de provincie. Hierbij is het publiek de doelgroep, maar de koersnotitie richt zich ook op ondernemers en overheden, omdat deze partijen te maken hebben met het toepassen van toeristische en recreatieve mogelijkheden. Het realiseren van de Tijdreisgids was een van de eerste stappen om invulling te geven aan de thematische verhaallijn 'Romeinen'.

Een tweede factor die meespeelt bij de aanleiding tot dit onderzoek is de nominatie van de Neder-Germaanse limes voor het UNESCO Werelderfgoed. De Neder-Germaanse limes bevindt zich in Nederland en een deel van Duitsland, en onder andere het gedeelte van de Romeinse grens dat door Gelderland loopt, maakt hier deel van uit. Voor Gelderland zijn de volgende terreinen voorgedragen om op de UNESCO Werelderfgoedlijst te worden gezet: Elst, Nijmegen, Berg en Dal, en Herwen. Op 4 juni 2021 werd bekend dat ICOMOS (*International Council on Monuments and Sites*, het adviesorgaan van UNESCO) positief advies heeft gegeven om de Neder-Germaanse limes toe te voegen aan de UNESCO Werelderfgoedlijst. Eind juli 2021 neemt UNESCO een definitief besluit of de Neder-Germaanse limes zal worden toegevoegd aan de lijst. Dit nominatieproces is indirect een factor die heeft meegespeeld om dit onderzoek uit te voeren, aangezien een groot deel van het nominatieproces samenhangt met het bekend, zichtbaar en beleefbaar maken van de limes bij het publiek.

Een combinatie van relevante onderzoeken

Vanuit Erfgoed Gelderland en voor de Provincie Gelderland worden op dit moment andere onderzoeken uitgevoerd die raakvlakken hebben met dit onderzoek. Deze onderzoeken betreffen een onderzoek van *Stichting Liniebreed Ondernemen* naar ondernemers langs de Gelderse limes en hun rol in het vertellen van het verhaal over de Romeinen, en een onderzoek waarvoor interviews zijn uitgevoerd met wethouders en ambtenaren van Gelderse gemeenten, om na te gaan in hoeverre de thematische verhaallijn 'de Romeinen' een rol zal gaan spelen in toekomstig gemeentelijk beleid. De doelgroep voor het eerstgenoemde onderzoek zijn ondernemers, waar het gebruik voor toeristische doeleinden voorop staat. De doelgroepen voor het tweede aangehaalde onderzoek zijn gemeenten en het publiek, om te kijken hoe de gemeenten zelf aan de hand van hun beleid het Romeinse verleden zichtbaar en beleefbaar kunnen maken voor het publiek. Deze twee onderzoeken kijken vooruit. Het onderzoek dat voor u ligt, kijkt terug naar het gemeentelijk beleid van de afgelopen jaren en naar het huidige beleid. Dit onderzoek heeft als doelgroep voornamelijk de provincie Gelderland en de Gelderse gemeenten, waarbij het zichtbaar en beleefbaar maken van het Romeinse verleden aan het publiek voorop staat. De samenvoeging van de drie onderzoeken zorgt voor een *Masterplan*, waarbij de provincie Gelderland met de input vanuit de verschillende richtingen aan de slag kan met behulp van de aanbevelingen en het advies.

¹ Guelen/Guelen 2020.

² <https://magazine.gelderland.nl/koersnotitie-beleefhetingelderland>.

Indeling van het onderzoek en leeswijzer

De indeling van dit onderzoek komt qua opbouw deels overeen met de indeling van de Tijdsreisgids. Zo zijn de hoofdstuktitels hetzelfde en wordt er per hoofdstuk informatie gegeven over wat het verhaal over de Romeinen in deze gemeente inhoudt. Daarnaast staat beschreven wat het beleid van de desbetreffende gemeente is en in hoeverre het verhaal over de Romeinen hierin terugkomt. De paragrafen *Visualisaties* geven per hoofdstuk aan op welke manier het Romeinse verleden op dit moment in de gemeenten worden gevisualiseerd, waarbij tevens tips worden gegeven om deze geschiedenis nog beter zichtbaar of beleefbaar te maken. In ieder hoofdstuk staat aan het eind samenvattend beschreven wat per gemeente het verhaal is over de Romeinen, in hoeverre dit terug te vinden is in het gemeentelijk beleid en hoe het verhaal op dit moment wordt gevisualiseerd. Aansluitend hierop zijn voor de gemeenten Nijmegen, Wijchen, Ermelo, Overbetuwe en Tiel interviews gehouden met museumdirecteuren om te onderzoeken of en op welke manier het gemeentelijk beleid hier een rol speelt en hoe het verhaal over de Romeinen per museum wordt overgebracht op het publiek. Hiermee is antwoord gegeven op de onderzoeksvraag *‘In hoeverre komt het verhaal over de Romeinen in de provincie Gelderland overeen met de aanwezigheid van het Romeinse erfgoed in gemeentelijke beleidsdocumenten en in Gelderse musea?’*

Tot slot wordt in het laatste hoofdstuk *Advies en aanbevelingen* per gemeente een advies gegeven om het Romeinse verleden meer zichtbaar en beleefbaar te maken. Hierbij worden concrete en uitvoerbare voorbeelden gegeven en staan overkoepelende aanbevelingen en adviezen omschreven om binnen de provincie Gelderland verbindingen te kunnen leggen tussen de verschillende gemeenten.

2. Nijmegen en omgeving

2.1 Nijmegen: De Romeinse Randstad

De stad Nijmegen kan wel 'De Romeinse Randstad' genoemd worden. Waar vandaag de dag Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht als belangrijke middelpunten en als bestuurscentra worden gezien, was dit gedurende de Romeinse tijd in Nijmegen het geval. De legerkampen op de Hunerberg (zie afbeelding 1), Oppidum Batavorum op het Kops Plateau en Het Valkhof en Ulpia Noviomagus in het westen van de stad staan in de gemeente Nijmegen centraal in het verhaal over de Romeinen in Gelderland. De stad Nijmegen was een bestuurscentrum, een legerplaats en een plek van internationale bedrijvigheid.³

Onder Nijmegen en omgeving valt de gemeente Nijmegen en de gemeente Berg en Dal. De gemeente Nijmegen is zich ook bewust van haar rijke Romeinse verleden. In 2020 verscheen de publicatie over het toeristisch toekomstperspectief van de regio Arnhem en Nijmegen. In deze publicatie toont de gemeente Nijmegen aan dat zij inziet dat het van belang is om de Romeinse aanwezigheid in het gebied beleefbaar te maken. De gemeente wil inspelen op zingeving – waar bezoekers vaker behoefte aan hebben – en wil een aanvulling geven op het huidige aanbod door aanknopingspunten te vinden om op die manier de Romeinse geschiedenis beleefbaar te maken voor inwoners en bezoekers.⁴

Afbeelding 1. 3D-impressie van een legerkamp op de Hunerberg te Nijmegen.

Belangrijk Romeins erfgoed in de Nijmeegse Omgevingsvisie

In de Omgevingsvisie van Nijmegen neemt de Romeinse geschiedenis van de gemeente ook een belangrijke rol in binnen de ambities voor het gebruik van de ruimte van de stad in de komende twintig jaar. Op de Omgevingsvisiekaart op afbeelding 2 worden de locaties van Romeins erfgoed in het centrum van de stad en in Nijmegen-Oost belicht. Hierbij wordt specifiek aandacht geschonken aan Ulpia Noviomagus in Nijmegen West, waarvan de gemeente van plan is om deze historische plek in de nieuwe stedelijke ontwikkeling tot uitdrukking te brengen.

Afbeelding 2. De Omgevingsvisiekaart met belangrijk Romeins erfgoed in het centrum van Nijmegen en in Nijmegen-Oost.

Cultuurhistorische parels

De Romeinse forten bij de stad Nijmegen zullen als onderdeel van de nieuwe stedelijke ontwikkeling historische en groene hotspots worden, waarbij deze hotspots tevens versterkt en met elkaar verbonden moeten worden.⁵ Aanvullend op het toeristisch toekomstperspectief en de Omgevingsvisie is de rol van de Romeinse geschiedenis in Nijmegen in de Gebiedsvisie Valkhofkwartier verder uitgelicht. Hierbij moet met de ambities voor *Tijdreis Valkhofkwartier* het verhaal van de Romeinen door middel van visualisatie beter beleefbaar worden gemaakt.⁶ Het voorstel voor de visualisatie bestaat uit het zichtbaar maken van de grachten rondom het Romeinse *castellum*. Hiervoor zijn ideeën in de vorm van beeldende kunst of door de omtrek van de grachten weer te geven in de bestrating. De gemeente wil van het Valkhofkwartier een toeristische trekpleister maken door het op de kaart te zetten als 'dé cultuurhistorische parel van Nijmegen'. Aan de hand van samenwerking tussen organisaties en stakeholders moeten activiteiten op het gebied van horeca, cultuur, historie en

natuur worden georganiseerd, om zo bewoners en bezoekers naar het gebied te trekken.⁷

3 Guelen/Guelen 2020, 10-15; Willems *et al.* 2005.

4 Zadelhoff 2020, 27, 33.

5 Gemeente Nijmegen 2020, 38-39.

6 Peterse 2018, 9, 13.

7 Peterse 2018, 4-6, 68, 86.

Romeinse activiteiten beleven

In de regio Arnhem Nijmegen is middels een impactonderzoek van de vrijetijdseconomische sector naar voren gekomen dat de bewoners en bezoekers van dit gebied behoefte hebben aan activiteiten met een actieve(re) deelname en een hogere participatie- en belevingsgraad.⁸ De activiteiten waar hierbij vraag naar is zijn activiteiten, zoals evenementen of attractieparken. Voor deze zogeheten *experience leisure*-activiteiten zijn er ontwikkelkansen voor zowel inwoners als Nederlandse en buitenlandse toeristen. *Experience leisure*-activiteiten zijn activiteiten waarbij een actieve(re) deelname aan de beleving van de activiteit centraal staat. De ontwikkelkansen voor deze activiteiten komen voort uit het feit dat het aanbod van de huidige activiteiten niet voldoet aan de vraag naar soortgelijke activiteiten of dat er een communicatiekans ligt in de vorm van meer bekendheid genereren over de activiteiten die al worden aangeboden.⁹

2.1.1 Visualisaties

Wat betreft Romeins gerelateerde visualisaties is in de gemeente Nijmegen geen tekort. Verschillende kunstwerken, beelden en (muur)schilderingen maken goed zichtbaar dat de Romeinen hier zijn geweest, waarmee de gemeente aan haar bewoners en bezoekers wil tonen wat dit bijzondere deel van de geschiedenis heeft betekend. Aan de hand van de enige bovengrondse Romeinse resten, vitrines, de reconstructie van een Romeinse keizerzuil en verscheidene straatpatroonvisualisaties heeft de gemeente Nijmegen ervoor gezorgd dat haar Romeinse verleden niet enkel in musea zichtbaar is, maar ook terugkomt in het straatbeeld.¹⁰ De visualisaties liggen verspreid in de stad Nijmegen en zijn voor bewoners en bezoekers op die manier dus op verschillende punten en manieren zichtbaar.

Afbeelding 3. Een voorbeeld van visualisatie van het Romeinse verleden in Nijmegen: een standbeeld van keizer Trajanus.

Afbeelding 4. 'Het Gezicht van Nijmegen'.

'Het Gezicht van Nijmegen' en *slow leisure*

Met het in 2020 geplaatste Romeinse masker 'Het Gezicht van Nijmegen' – zichtbaar op afbeelding 4 – op het eiland Veur-Lent bij Nijmegen is een strategische plek gekozen: aan het water, waar de Romeinen zich ook vaak vestigden, en met het oog op de stad, wat een rijk Romeins verleden kent. Het verhaal van de Romeinen in Nijmegen wordt hierdoor niet alleen in de stad Nijmegen verteld, maar is ook zichtbaar en beleefbaar buiten de stad, langs het water. De gemeente Nijmegen kan via de verschillende visualisaties *slow leisure*-activiteiten bevorderen en er tegelijkertijd voor zorgen dat men wat meekrijgt van de Romeinse geschiedenis van Nijmegen. *Slow leisure*-activiteiten betreffen activiteiten zoals wandelen, fietsen, en natuur of bos bezoeken (eventueel in combinatie met elkaar). Deze activiteiten zouden te combineren zijn met een bezoek aan *Het Gezicht van Nijmegen*, mogelijk als onderdeel van een wandel- of fietsroute langs de

verscheidene Romeinse visualisaties in de stad Nijmegen. Ondanks de vele visualisaties rondom de Romeinen in de gemeente Nijmegen, hebben bewoners en bezoekers meer behoefte aan activiteiten met een hogere participatie- en belevingsgraad en is de vraag naar zingeving en betekenis groot. Men vindt het historische karakter van Nijmegen te weinig zichtbaar en beleefbaar.

8 Dynamic Concepts Consultancy 2019, 12-13.

9 Dynamic Concepts Consultancy 2019, 13-16.

10 Hinrichs 2019, Infrastructurele visualisaties – Straatpatroonvisualisaties | Nijmegen (05/04/2021).

2.1.2 Museum Het Valkhof Nijmegen/Gelders Archeologisch Centrum G.M. Kam

Ter aanvulling op het gemeentelijk beleid is voor dit onderzoek een interview gedaan over de toepassing van het beleid met Hedwig Saam, de directeur-bestuurder van *Museum Het Valkhof Nijmegen/Gelders Archeologisch Centrum G.M. Kam*. Deze paragraaf bevat een samenvatting van dit interview, waarbij de kernpunten naar voren komen. Tijdens het interview zijn vragen gesteld over wat het gemeentelijk beleid voor het museum betekent, de rol die het Romeinse erfgoed in het museum speelt en in hoeverre het museum en de gemeente Nijmegen samenwerken om het publiek te interesseren voor het Romeinse verleden. Museum Het Valkhof is een gemeentelijke instelling van de gemeente Nijmegen, en huisvest de belangrijkste en grootste collectie Romeinse archeologie. Het is voor het museum van belang om deze collectie toegankelijk te maken voor het publiek, en dit zo interessant mogelijk te maken door de collectie te onderzoeken en te restaureren waar nodig. Op deze manier kan het museum een verhaal vertellen dat historisch accuraat is, en door voorwerpen te onderzoeken en restaureren, wordt zoveel mogelijk interessante informatie over de objecten aan het publiek overgebracht. “Dat doen we voor het grote publiek. Om zoveel mogelijk mensen in Nijmegen, maar ook in de regio en landelijk, in aanraking te brengen met dit erfgoed”, aldus Saam. Daarnaast vervult het museum ook de wettelijke taken en de rol van het beheren van de collectie voor het Provinciaal Depot voor Bodemvondsten van Gelderland. Als er ergens in de provincie Gelderland wordt opgegraven, komen de vondsten binnen bij het Provinciaal Depot. Saam vertelt dat het daarom zo mooi is dat “er ooit het besluit is genomen om het museum, waar al zo’n grote collectie archeologie is, te verbinden met het Provinciaal Depot voor Bodemvondsten.”

Het thema ‘archeologie’ is, naast ‘oude kunst’ en ‘moderne kunst’, een van de drie zwaartepunten voor de tentoonstellingen van het museum. Dit houdt in dat er ook in een tijdelijke tentoonstelling altijd iets van archeologie te zien is. Hierbij kijkt het museum naar hoe collecties met elkaar te verbinden zijn om zo ook verbindingen te leggen tussen de Oudheid en vandaag de dag. Kijken naar “wat zijn de universele verhalen die daarin besloten liggen. Het gaat om de herkenning van wat er in een verhaal zit. Dan is iets uit de Oudheid net zo actueel als iets van vandaag”, legt Saam uit. “Dus niet ‘archeologie’ of ‘oude kunst’ alleen maar in zijn eigen tijd te bezien, maar juist te zoeken naar wat culturen en tijdvakken verbindt.” Zo bereidt het museum op dit moment een grote tentoonstelling voor waarin wordt ingegaan op hoe de regio rondom Nijmegen altijd een ontmoetingsplek van verschillende culturen is geweest: gedurende de Romeinse tijd, maar ook nu. “Dat is een mooi voorbeeld van iets dat heel actueel is, maar tweeduizend jaar geleden ook al actueel was.”

In de collectie, de tentoonstellingen en de manier waarop collecties met elkaar verbonden worden in de tentoonstellingen, is het Romeinse erfgoed een belangrijk fundament. Hierbij legt het museum de connectie tussen nu en tweeduizend jaar geleden, en laat de collectie Romeins erfgoed de relevantie ervan tot het heden zien. “Wij kijken naar de doorwerking en de continuïteit van de Klassieken. We zijn met de Romeinse periode verbonden door het Romeinse Rijk en met de Klassieke cultuur, die onze hele Westerse cultuur bepaald heeft. Dit vinden wij een erg interessante relatie met de archeologie, als fundament van alles wat daarna is gekomen.”

Niet alleen de relatie met het Romeinse verleden is belangrijk voor het museum, ook de relatie met de gemeente ziet zij als waardevol. Dit contact tussen de gemeente Nijmegen en Museum Het Valkhof is een wisselwerking. Saam legt uit: “De gemeente en de provincie, dat zijn voor ons belangrijke stakeholders. Samen met het publiek, waar wij het voor doen. Met de gemeente zijn wij vaak in gesprek, en andersom betreft de gemeente ons ook als culturele sector bij het opstellen van beleidsnota’s. Dat is het mooie, dat als wij met ideeën komen, deze ook serieus worden genomen. Er is ruimte voor dialoog, aanpassing en ontwikkeling.” Dit contact wil het museum zo houden, door aan deze band te blijven werken en op meerdere fronten met elkaar te blijven optrekken. Het cultuurnetwerk *Cultuur Netwerk Nijmegen*, bestaande uit de grote cultuurstellingen van Nijmegen, komen om de paar weken bij elkaar, waar de wethouder en de beleidsambtenaar voor de sector *Cultuur* ook aan deelnemen. De toekomst voor het museum en de relatie met de gemeente ziet Saam positief tegemoet. Er wordt samengewerkt, en er zijn plannen om – niet alleen binnen de muren van het museum zelf – het Romeinse verleden zichtbaar en beleefbaar te maken. Het museum en de gemeente hebben beiden een masterplan ontwikkeld voor de omgeving van het museum, waarbij sprake is van één visie op het erfgoed in de omgeving. Zo willen beide partijen meer inzetten op het beleefbaar maken van het Valkhofpark, en wordt in samenwerking met een kunstenaar aan de hand van een hedendaagse interpretatie het Romeinse verleden tot leven gebracht op het plein voor het museum.

2.1.3 Conclusie

De gemeente Nijmegen laat duidelijk blijken dat zij de waarde inziet van het delen van de lokale Romeinse geschiedenis met het publiek. In recente beleidsnota's en in beleidsstukken voor de komende twintig jaar komt meerdere keren naar voren dat de gemeente het van belang vindt om de Romeinse aanwezigheid beleefbaar te maken. Middels een impactonderzoek van de sector vrijetijdseconomie heeft de gemeente laten uitzoeken waar bewoners en bezoekers behoefte aan hebben. De gemeente Nijmegen toont hiermee aan dat zij wil inspelen op de vraag van inwoners, toeristen en recreanten, en door haar ambitie om hierin samen te werken met ondernemers, organisaties en stakeholders, wordt het lokale Romeinse verleden zichtbaar. Naast concrete ideeën zoals het zichtbaar maken van de grachten van het Romeinse castellum op het Valkhof, heeft de gemeente veel geïnvesteerd in publieksvisualisatievormen.

Conclusie van het interview

Museum Het Valkhof Nijmegen beschouwt het Romeinse verleden van de gemeente als een heel belangrijk fundament in de tentoonstellingen en collecties. De Romeinse geschiedenis van Nijmegen en Gelderland is dan ook een groot onderdeel van de vaste collectie die zichtbaar is voor het publiek. Ook in toekomstige tentoonstellingen en op het plein voor het museum zal het verhaal over de Romeinen een belangrijk element blijven. Het museum heeft een dubbele rol in de omgeving, omdat het museum ook deel uitmaakt van het Provinciaal Depot voor Bodemvondsten van de provincie Gelderland. Het museum is een gemeentelijke instelling van de gemeente Nijmegen, en laat vanwege de dubbelrol niet alleen het gemeentelijke erfgoed zien, maar ook vaak het provinciaal erfgoed. Het museum speelt dus niet alleen een grote rol in de gemeente, maar ook in de hele provincie Gelderland.

Bij *Museum Het Valkhof Nijmegen* is sprake van goed contact tussen het museum en de gemeente en het museum wordt veel betrokken bij de ontwikkeling van nieuwe gemeentelijke beleidsnota's. De twee partijen zijn veel met elkaar in gesprek en er wordt vanuit de gemeente geluisterd naar ideeën van het museum. Vanuit de gemeente is er ruimte voor dialoog, aanpassing en ontwikkeling en het museum wordt serieus genomen bij de ontwikkeling van het beleid. Het museum wil vooral de samenwerking met de gemeente voortzetten en hoopt dat ook het Romeinse verleden rondom het museum de komende jaren zichtbaarder wordt. De gemeente is al bezig – ook in samenwerking met het museum – om het Romeinse verleden van de gemeente Nijmegen zichtbaarder en beleefbaarder te maken.

2.2 De Holdeurn: Altijd iets te doen

Aan de andere kant van Nijmegen, aan de oostzijde, bevindt zich de gemeente Berg en Dal. Dit was de plek waar een deel van de soldaten van het Romeinse leger aan het werk werden gezet als er geen strijd te voeren was, en waar hard gewerkt kon worden om dakpannen en aardewerk te produceren. Onder andere het Tiende Legioen kon zijn energie kwijt bij de dakpannen- en pottenbakkerij op de Holdeurn. De bakkerij groeide uiteindelijk uit tot een plek van industrie, tot de grootste producent van dakpannen, tegels en aardewerk in Romeins Nederland, wat resulteerde in een stimulans voor de lokale economie.¹¹ De rol die deze plek in de Romeinse geschiedenis van Berg en Dal heeft gespeeld, is ook bekend bij de gemeente. Uit verscheidene documenten van de afgelopen acht jaar, opgesteld door de gemeente Berg en Dal (*Kadernota Toerisme en Erfgoedvisie* beide uit 2016, en de *Structuurvisie* uit 2013), blijkt dat de gemeente haar Romeinse geschiedenis wil verwerken in het beleid, om op deze manier bewoners en bezoekers van het gebied te informeren, en actief wil laten deelnemen aan activiteiten en evenementen gerelateerd aan dit onderwerp. Het zichtbaar en beleefbaar maken van de Romeinse tijd in Berg en Dal gebeurt door de gemeente niet alleen voor de Romeinse dakpannen- en pottenbakkerij op de Holdeurn, maar hierbij worden ook het Romeins oeverwallensysteem bij Millingen aan de Rijn en het Romeins aquaduct (zie afbeelding 5) bij Groesbeek betrokken.¹²

Afbeelding 5. De dammen en dalen en het Romeins aquaduct in de gemeente Berg en Dal.

Concrete plannen voor de Romeinen

De gemeente heeft niet alleen plannen om iets te doen met haar Romeinse verleden, maar heeft al concrete ideeën, met de ambitie dat lokale ondernemers hierop kunnen inspelen. Zo wil de gemeente middels het project *Roman Mile* ondernemers betrekken bij een Romeins thematische route langs de limes, waarbij gedacht kan worden aan Romeins eten of Romeins gerelateerde activiteiten in combinatie met overnachtingen.¹³ Manieren om *slow leisure*-activiteiten zoals wandelen of fietsen te combineren met het Romeinse verleden van de gemeente Berg en Dal zijn al ontwikkeld, waardoor de gemeente een stap heeft gezet om haar Romeinse geschiedenis te verspreiden onder bewoners en bezoekers. Wanneer mensen een gebied bezoeken, bijvoorbeeld met de *Aqueductwandeling Berg en Dal* of de fietsroute *Via Romana*, is hier vaak behoefte aan een kopje koffie of een stukje gebak. Het promoten van de bestaande routes door het gebied kan, naast het feit dat bezoekers leren over de rol van Romeinen in de gemeente, voordelig zijn voor lokale ondernemers. Ondernemers kunnen hierop inspelen, en zouden niet alleen een stijging van hun verkoop kunnen zien, maar zouden hun producten ook kunnen combineren met de Romeins thematische routes (denk bijvoorbeeld aan een drankje met een Romeinse naam, of bijvoorbeeld het *Via Romana gebak*, voor eenieder die de *Via Romana* route fietst).

11 Guelen/Guelen 2020, 13; Holwerda/Braat 1946, 1-4; van Diepen/Polak 2009.

12 Coenen-van Kerkhoff 2016, 10-11; Gemeente Groesbeek 2013, 19; ZKA Consultants 2016, 17, 23.

13 Gemeente Groesbeek 2013, 24.

2.2.1 Visualisaties

Het verder verspreiden van informatie over de Romeinen in de gemeente Berg en Dal gebeurt aan de hand van visualisaties. Middels een archeologische bezichtigingslocatie en een informatiepunt hoopt de gemeente het verhaal van de Romeinen in Berg en Dal zichtbaarder te maken voor bewoners en bezoekers. Als enig tot nu toe bekende Romeins aquaduct in Nederland streeft de gemeente Berg en Dal om de waterleiding bekend en beleefbaar te maken voor bezoekers van het gebied, zoals dit op locatie gebeurt met informatieborden, een videozuil en een QR-code.¹⁴ De informatieborden die op de plek van het Romeins aquaduct staat zijn van Romeinse Limes Nederland. Hier wordt informatie gegeven over het Romeins aquaduct, aquaducten in het algemeen, en over de omgeving van de waterleiding. Deze borden geven vaak een overzicht van de tijdlijn van de lokale Romeinse geschiedenis. De informatie over het aquaduct is toegankelijk gemaakt voor bezoekers uit verschillende landen omdat de videozuil in meerdere talen te raadplegen is. Via de QR-code is de *Aquaductwandeling Berg en Dal* te vinden, waarmee de gemeente de informatie over het Romeins aquaduct direct heeft weten te koppelen aan een *slow leisure*-activiteit.

Afbeelding 6. Informatiepunt bij het Romeins aquaduct.

2.2.2 Conclusie

Het beleefbaar maken van het verhaal van de Romeinse dakpannen- en potterbakkerij op de Holdeurn en het Romeins aquaduct gebeurt in de gemeente Berg en Dal aan de hand van visualisaties en projecten in samenwerking met lokale ondernemers. Thematische routes langs de limes in combinatie met overnachtingen in tenten in Romeinse stijl is een van de ideeën die in gemeentelijke beleidsnota's staat om het Romeinse verhaal beleefbaar te maken. Daarnaast is op de plek van het Romeins aquaduct al geïnvesteerd in informatieborden, een gekoppelde QR-code met extra informatie, en een videozuil – beschikbaar in meerdere talen. Hierdoor is het verhaal over de Romeinen in de gemeente toegankelijk voor iedereen.

3. Arnhem: Militaire overmacht

Voor het verhaal over de Romeinen in Gelderland staat in Arnhem het militaire aspect centraal, waarbij met de reconstructie van castellum Meinerswijk in Arnhem-Zuid zichtbaar is geworden hoe een gedeelte van de plattegrond van dit fort eruit moet hebben gezien (afbeelding 7).¹⁵ De belangrijke rol die castellum Meinerswijk heeft gespeeld gedurende de Romeinse tijd komt ook naar voren in de structuurvisie 'Arnhem 2020 met doorkijk 2040', waarin het strategisch kader voor de ruimtelijke planning van de gemeente Arnhem op de langere termijn is opgesteld. De thema's 'militaire overmacht' en 'uitvalsbasis/grensverdediging' die een belangrijke rol spelen in het verhaal van de Romeinen in Arnhem, worden ook erkend als belangrijk in de structuurvisie van de gemeente.

Afbeelding 7. Reconstructie van castellum Meinerswijk in Arnhem-Zuid.

Het Romeinse verleden toegankelijk maken

De limes wordt nadrukkelijk genoemd en één van de ambities in de structuurvisie is dan ook het versterken van de oudste structuren van de gemeente. Het is voor de gemeente van belang om de limes-zone van Arnhem zichtbaar en toegankelijk te maken.¹⁶ Daarnaast wordt het stadsdeel Meinerswijk in Arnhem-Zuid genoemd; de plek waar de reconstructie van castellum Meinerswijk zich bevindt. In de structuurvisie toont de gemeente aan hoe belangrijk zij het vindt dat Meinerswijk wordt betrokken bij de stad, en hoe er een ontmoetingsplek tussen het centrum en het stadsdeel Meinerswijk moet ontstaan. Het castellum en de limes worden voor dit stadsdeel wederom genoemd, wat aantoont dat de gemeente dit cultuurhistorische onderdeel van het gebied wil meenemen in haar plannen van ontwikkeling en verbinding.¹⁷

Arnhemse cultuurhistorie

De gemeente Arnhem is zich bewust van haar ontwikkelingsgeschiedenis en van de actieve rol die cultuurhistorie moet spelen bij ontwikkelingsplannen. Hierbij heeft de gemeente de ambitie om een 'verstoppt' element zoals het castellum toegankelijker te maken en ervoor te zorgen dat er een sterkere samenhang ontstaat tussen het castellum en de omgeving, evenals de verbinding met de stad en haar geschiedenis.¹⁸ Voor het beleid over de Arnhemse cultuurhistorie verwijst de gemeente naar de beleidsnota Panorama Arnhem, maar doordat dit in 2008 gepubliceerde document gedateerd is, is niet bekend wat de concrete plannen zijn om de Romeinse geschiedenis van Arnhem bekender te maken bij het bredere publiek. Hieruit kan echter wel worden opgemaakt dat de plannen die de gemeente destijds had voor het bekender maken van haar Romeinse geschiedenis – zoals het zichtbaar en beleefbaar maken van de resten van het Romeins castellum – ook daadwerkelijk heeft uitgevoerd, door het bouwen van de reconstructie van castellum Meinerswijk.¹⁹

Behoud door ontwikkeling

De gemeente wil inzetten op 'behoud door ontwikkeling' en heeft de ambitie om cultuurhistorie in een vroeg stadium van ontwikkelingsprocessen een actieve rol te laten spelen, maar precieze plannen van hoe dit moet worden aangepakt of hoe bijvoorbeeld ondernemers hierbij betrokken zouden kunnen worden, zijn er niet. Een onderzoek naar de impact van de vrijetijdseconomische sector in de regio Arnhem Nijmegen toont aan dat er ontwikkelkansen zijn op het gebied van *experience leisure* – activiteiten waarbij een actieve(re) deelname centraal staat aan de beleving van de activiteit.²⁰ De behoefte aan deze activiteiten is aanwezig bij inwoners evenals Nederlandse en buitenlandse bezoekers van de regio. Het is mogelijk dat het aanbod van deze activiteiten niet voldoet aan de vraag – een ontwikkelkans, of dat er onvoldoende bekendheid is over de activiteiten die wel al worden aangeboden – een communicatiekans.²¹

15 Guelen/Guelen 2020, 16-19; Willems 1980a, 334-348; Willems 1980b, 665-671.

16 Gemeente Arnhem 2012, 27.

17 Gemeente Arnhem 2012, 110.

18 Gemeente Arnhem 2012, 21.

19 Gemeente Arnhem 2008, 52-53.

20 Dynamic Concepts Consultancy 2019, 12-13.

21 Dynamic Concepts Consultancy 2019, 13-16.

Kansrijke aanknopingspunten

Aanvullend op het onderzoek naar de vrijetijdseconomie in de regio Arnhem Nijmegen, toont het toeristisch toekomstperspectief van dezelfde regio aan dat bezoekers van dit gebied het historische karakter van Arnhem te weinig zichtbaar en beleefbaar vinden. Men heeft behoefte aan zingeving en betekenis, en het aanbod voldoet hier niet voldoende aan. De regio ziet dit dan ook als een uitdaging, en wil inspelen op de kansrijke aanknopingspunten die het Romeinse verleden van Arnhem kan bieden.²² Alhoewel een route zoals de Romeinse limes-route of de bouw van castellum Meinerswijk en de Romeinse tuin *De Steenen Camer* de Romeinse identiteit van Arnhem op de kaart hebben gezet, en activiteiten die hier bijvoorbeeld plaatsvinden gedurende de Romeinenweek dit verder kan versterken, blijkt er toch meer vraag te zijn naar activiteiten met een hogere participatie- en beleevingsgraad. Zoals hiervoor beschreven kan dit ook een kwestie zijn van een communicatiekans, waarvoor de gemeente Arnhem zou moeten onderzoeken hoe zij meer bekendheid kan creëren over de Romeins gerelateerde activiteiten in de gemeente. De gemeente wil hierin onder andere investeren door gebruik te maken van *virtual* en *augmented reality*, om zo een jongere doelgroep aan te spreken, en door een stimuleringsfonds of innovatievouchers beschikbaar te stellen, om op deze manier ondernemers aan te moedigen het Romeinse verleden beschikbaar te maken voor bezoekers.²³

3.1 Visualisaties

Afbeelding 8. Romeinse tuin 'De Steenen Camer' in Arnhem.

In de gemeente Arnhem is op straat weinig zichtbaar van haar Romeinse geschiedenis. De visualisatie van de Romeinse geschiedenis in de gemeente ligt vooral gecentreerd in Stadsblokken Meinerswijk, waar castellum Meinerswijk en *De Steenen Camer* zich bevinden.²⁴ Hier is middels de reconstructie van een gedeelte van het castellum een beeld geschetst over hoe het castellum er gedurende de Romeinse tijd mogelijk kan hebben uitgezien. Als enig archeologisch opgegraven en aangetoond castellum van Gelderland – en daarmee ook het enige gereconstrueerde castellum van de provincie – heeft de gemeente met de opdracht voor de bouw van deze reconstructie te geven het Romeinse verleden van de gemeente Arnhem zichtbaarder en tevens beleefbaarder gemaakt.

De Romeinse tuin *De Steenen Camer* is niet aangelegd op een locatie waar voorheen ook daadwerkelijk een Romeinse tuin heeft gelegen, maar is wel op zo'n manier ingericht zoals destijds gebruikelijk was. Met deze visualisatie is een mooie toevoeging gedaan aan het Romeinse verleden van de gemeente Arnhem. Door de opbouw van de tuin en door de gewassen die worden verbouwd, is een zo correct mogelijke Romeinse tuin gecreëerd. Het feit dat de locatie vroeger vlakbij de limes lag en niet ver van het Romeinse castellum Meinerswijk is gebouwd, toont de sterke relatie met het lokale Romeinse verleden aan (afbeelding 8).²⁵

De verbinding tussen het water en de Romeinen

Alhoewel bij het castellum en bij de Romeinse tuin vaak Romeins gerelateerde evenementen worden georganiseerd zoals een Romeinse markt of de Romeinenweek, liggen hier toch nog kansen voor de gemeente. De limes en de limes-zone worden nadrukkelijk genoemd in de structuurvisie van de gemeente Arnhem. Aangezien de Romeinse tuin nabij de limes lag en de reconstructie van het castellum zich in het uiterwaardengebied bevindt, liggen hier voor de gemeente kansen om de rol van het water in relatie met de Romeinen meer naar voren te kunnen brengen. Door een sterkere verbinding met het water te maken – en hierbij mogelijk een hedendaags parallel te maken met de rol van het water in Nederland – en het gebied zichtbaarder, beleefbaarder en toegankelijker te maken, kan een groter aantal bewoners en bezoekers naar het gebied komen, en op die manier leren over de Romeinse geschiedenis van Arnhem. Daarnaast zal een investering in het betrekken van Meinerswijk bij het centrum van de stad Arnhem ervoor kunnen zorgen dat bewoners en bezoekers van de stad ook buiten de stad op zoek gaan naar activiteiten, bijvoorbeeld bij het castellum en de Romeinse tuin.

22 Zadelhoff 2020, 27, 33.

23 Zadelhoff 2020, 33.

24 Hinrichs 2019, Reconstructies – Castellum Meinerswijk | Arnhem (05/04/2021).

25 Hinrichs 2019, Reconstructies – Romeinse tuin 'De Steenen Camer' | Arnhem (05/04/2021).

3.2 Conclusie

In de gemeente Arnhem is hard gewerkt om het ‘verstopte element’ zoals castellum Meinerswijk weer zichtbaar te maken. Plannen om resten van een gedeelte van het castellum beleefbaar te maken zijn uitgevoerd door de bouw van de reconstructie van het castellum. Uit het toeristisch toekomstperspectief blijkt dat bezoekers van het gebied het historisch karakter van Arnhem te weinig zichtbaar vinden; de gemeente Arnhem heeft hierop ingespeeld door het laten uitvoeren van een onderzoek naar de impact van de sector vrijetijdseconomie. De gemeente Arnhem geeft aan kansen te zien in de rol van het water, tussen een hedendaags parallel en de Romeinse tijd. Door een sterkere verbinding met het water te maken hoopt de gemeente Arnhem een groter aantal bewoners en bezoekers naar het gebied Meinerswijk te trekken.

4. Herwen: Denkers en Doeners

Van de Romeinse waterleiding in gemeente Berg en Dal naar de strekdam bij Herwen in de gemeente Zevenaar; twee voorbeelden van Romeins watermanagement. Nederland staat bekend als een land waar al lang een strijd tegen het water wordt gevoerd. De inmiddels wereldberoemde Deltawerken zijn een mooi voorbeeld van het beschermen van ons land aan de hand van ingenieuze manieren. Maar dit watermanagement is niet iets van de laatste paar eeuwen; de Romeinen waren hier ook al goed in. Het lukte de Romeinen om het land naar hun eigen hand te zetten en het landschap zo in te richten dat het toegankelijk was voor hun legers. In Gelderland werd dit knap staaltje werk in watermanagement in de gemeente Zevenaar toegepast door de aanleg van een strekdam. Deze dam, aangelegd bij de splitsing van de Waal en de Rijn onder aanvoering van Nero Claudius Drusus, zorgde ervoor dat er meer water richting de Rijn ging stromen (zichtbaar in de 3D-impressie in afbeelding 9). De destijds innovatieve technieken en materialen die bij de bouw van deze dam zijn toegepast, zorgde er mede voor dat de Romeinen hun stempel drukten in Gelderland.²⁶

Afbeelding 9. 3D-impressie van de Drususdam en fort Carvium, gelegen in wat nu het gebied 'De Bijland' in de gemeente Zevenaar is.

De Romeinen als kracht en kans

Dat de Romeinen deze stempel drukte beschouwt de gemeente Zevenaar ook als een van haar sterkten. Een van de cultuurhistorische verhalen en erfgoed die aanwezig zijn in de gemeente is de Romeinse geschiedenis, wat door de gemeente als een kracht van de toeristisch-recreatieve bestemming wordt gezien. De SWOT-analyse die voor het beleidskader vrijetijdseconomie van de gemeente Zevenaar is opgesteld toont aan dat de nominatie van de Romeinse limes voor het UNESCO Werelderfgoed gunstig is, en laat zien waar kansen liggen om de lokale Romeinse geschiedenis bekend(er) te maken.²⁷ Een SWOT-analyse laat de *Sterkten*, *Zwakten*, *Kansen* en *Bedreigingen* zien (uit het Engels, SWOT: *Strengths*, *Weaknesses*, *Opportunities*, *Threats*). Deze analyse wordt ook wel een 'confrontatiematrix' genoemd. Binnen de kernkwaliteiten en de kansen voor het ontwikkelen van de vrijetijdseconomie van gemeente Zevenaar worden onder het kopje '*Historie*' de Romeinen nadrukkelijk genoemd. Hierbij wordt aangegeven dat de gemeente Zevenaar zich bewust is van het feit dat de verhalen over en de sporen van de Romeinen nauwelijks beleefbaar zijn.²⁸ De gemeente neemt het initiatief om de geschiedenis van de Romeinen zichtbaarder en beleefbaarder te maken door samen te werken met vrijwilligers, eigenaren en andere betrokken partijen. Dit kan bestaan uit het subsidiëren van projecten, maar de gemeente focust zich hierbij vooral op het zelf op zoek gaan naar kansen om het verhaal over de Romeinen te vertellen en wil het initiatief nemen om zaken uit te voeren.

Romeins gerelateerde evenementen

Een goed voorbeeld om het verhaal van de Romeinen in de gemeente Zevenaar bekender te maken is het organiseren van Romeins gerelateerde evenementen, aangezien de gemeente deze stimuleert door (subsidie) bijdragen en op dit vlak graag meedenkt met organisaties of ondernemers. Hierbij wordt wel verwacht dat andere partijen initiatief nemen voor het organiseren van dergelijke evenementen, wat tevens het geval is voor thematische routes en arrangementen. Hierbij ligt de rol van de gemeente voornamelijk bij het verbinden van initiatiefnemers van bijvoorbeeld Romeins thematische routes of arrangementen, en het ondersteunen en mogelijk maken van de planvorming en realisatie. De gemeente Zevenaar vindt het belangrijk om de cultuurhistorie in relatie tot het water beleefbaar te maken. De Romeinse limes en de Drususdam, die in de Romeinse tijd hier is gebouwd, is een voorbeeld hiervan. Hierin wil de gemeente zelf initiatieven nemen, en stappen zetten om dit verleden beleefbaar te maken voor het publiek.²⁹ Dit haakt mooi in op de voor de gemeente uitgevoerde SWOT-analyse, waaruit blijkt dat de vraag naar beleefbare activiteiten in relatie met cultuurhistorische verhalen groot is. Aangezien uit de klankbord- en stakeholdergroep naar voren kwam dat organisaties en ondernemers hier ook enthousiast over zijn, liggen hier veel kansen om het verhaal van de Romeinen in Zevenaar te vertellen.³⁰

26 Guelen/Guelen 2020, 20-23; Verhagen *et al.* 2017, 460-473.

27 van Mispelaar/van der Velden/de Klein 2019b, 9.

28 van Mispelaar/van der Velden/de Klein 2019b, 10.

29 van Mispelaar/van der Velden/de Klein 2019b, 12.

30 van Mispelaar/van der Velden/de Klein 2019b, 10-11.

De belangrijke rol van het water en de limes

Aanvullend op het beleidskader geeft het *Achtergronddocument Beleidskader vrijetijdseconomie (beide gepubliceerd in 2019)* meer informatie over de Romeinse geschiedenis in de gemeente Zevenaar. Hierin staan ook de taken die de gemeente zichzelf heeft gegeven in relatie tot de Romeinen. In het taakveld 'Ontwikkeling van aanbod voor dag- en verblijfsrecreatie' geeft de gemeente aan dat zij een plan wil opstellen voor beleefbaar erfgoed in de regio, dit verder wil verkennen, en een deel hiervan wil laten uitvoeren. Daarnaast wordt het belang van de strekdam wederom benoemd en wordt aangegeven hoe belangrijk dit stukje Romeins watermanagement is voor de gemeente Zevenaar, waarbij de sterke verbinding tussen het thema water en historische verhalen wordt aangekaart. Deze verbinding kan gecombineerd worden met het aanbod van verblijf, cultuur(historie), evenementen, horeca en ontspanning, zoals het rijke aanbod hiervan in kaart is gezet middels de indicatie van de ligging van het toeristisch-recreatief aanbod voor de gemeente Zevenaar.³¹ In het achtergronddocument geeft de gemeente geen concrete plannen van hoe het verhaal over de Romeinen zou moeten worden verteld; alhoewel in het beleidskader staat beschreven dat de gemeente zelf het initiatief wil nemen voor dergelijke plannen.³²

Afbeelding 10. De Romeinse grafsteen van Marcus Mallius die in 1938 werd gevonden in de Bijland, waarop een aanwijzing staat voor de ligging van de Drususdam.

Het Romeinse verleden als toeristische potentie

Concrete ideeën worden wel genoemd in het rapport *Toeristische potenties linieverhalen de Liemers (2020)*, waarin een hoofdstuk gewijd is aan de rol van het Romeinse verleden in het gebied.³³ In dit document staat beschreven dat kunstenaars bezig zijn met het ontwerpen van een sculptuur waarmee de lokale Romeinse geschiedenis wordt verteld, er worden ideeën geopperd om informatie of Romeinse bordspellen toe te voegen aan picknickbanken, er wordt een 'vakantie doe-boek' ontwikkeld voor jonge bewoners en bezoekers van het gebied, en de gemeente heeft de ambitie om het Romeinse verhaal beleefbaar te maken aan de hand van mobiele ArcheoHotspots.³⁴ Daarnaast wil de gemeente lege winkelpanden vullen met ruimtes waarin de limes bekend wordt gemaakt aan winkelend publiek, en liggen er plannen om in samenwerking met ondernemers een meerdaagse wandeltocht langs de limes te organiseren.³⁵ Meer concrete plannen zijn te vinden in de nota *Recreatie & Toerisme* van de gemeente Rijnwaarden. De gemeente, die in 2018 is toegevoegd aan de gemeente Zevenaar, publiceerde in 2010 een beleidsnotitie waarin de plannen staan voor de stimulering van toeristisch-recreatieve ontwikkeling. Onder de noemer *Productontwikkeling* staat binnen het zichtbaar en beleefbaar maken van cultuurhistorie het Romeinse verleden bovenaan. Enkele voorbeelden van de plannen uit 2010 waren: mogelijke locatie van Castellum Carvium in het landschap visualiseren, speelpark Carvium Novum, en organisatie van nieuwe (jaarlijkse) evenementen stimuleren gekoppeld aan Romeins verleden. In de volgende alinea staat beschreven in hoeverre deze doelen behaald zijn en waar mogelijk nog kansen liggen.³⁶

4.1 Visualisaties

De rol van de Romeinen wordt met visualisaties in de gemeente Zevenaar getoond aan de hand van een Romeinse zuil, de replica van een gevonden Romeinse grafsteen en een informatiepunt van Spannende Geschiedenis.³⁷ De grafsteen van Marcus Mallius en het bijbehorende informatiepunt van Spannende Geschiedenis geven middels de replica van de grafsteen en de informatiezuil aan de bezoeker en lezer aan wat de Romeinen in de gemeente Zevenaar hebben bewerkstelligd. Daarnaast wijst de Romeinse zuil bij Lobith op het Romeinse verleden, met een referentie naar het mogelijk castellum Carvium, een fort gelegen nabij het hedendaagse Herwen. De concrete plannen om het castellum in het landschap te visualiseren en het speelpark Carvium Novum te creëren zijn nog in uitvoering (zie afbeelding 11).

31 van Mispelaar/van der Velden/de Klein 2019a, 6.

32 van Mispelaar/van der Velden/de Klein 2019a, 50, 54.

33 Stam/van der Veer 2020.

34 Stam/van der Veer 2020, 45.

35 Stam/van der Veer 2020, 46.

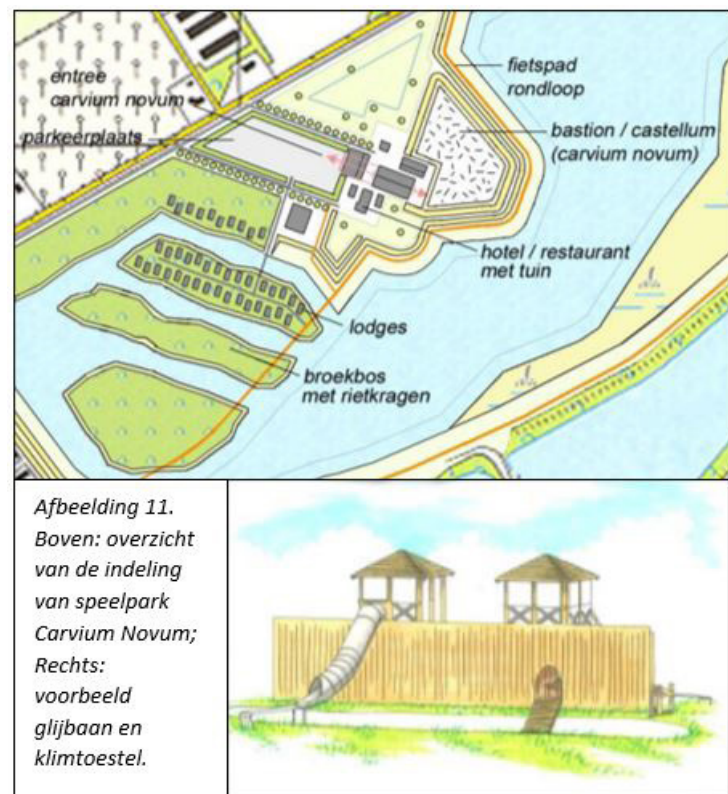
36 Nieuwland/de Gans 2010, 26.

37 Hinrichs 2019, Bezichtigingen – Romeinse Zuil/Carvium Novum|Lobith; Grafsteen van Marcus Mallius|Herwen; Informatiepunten – Informatiepunten van Spannende Geschiedenis (12/04/2021).

Het speelpark wordt geheel in Romeins thema gebouwd, waarmee de geschiedenis van de Romeinen spelenderwijs beleefbaar wordt voor de doelgroep van kinderen tot 12 jaar. Als onderdeel van het themapark bevindt zich naast het speelpark een hotel-restaurant met lodges. Met het verwachte bezoekersaantal van 110.000 bezoekers per jaar zal het speelpark gezinnen informeren over de lokale Romeinse geschiedenis.³⁸ Doordat de plannen voor themapark Carvium Novum zijn doorgezet en dit langzaam vorm krijgt, toont de gemeente de inzet voor haar ambitie om het verhaal van de Romeinen in Zevenaar daadwerkelijk zichtbaar en beleefbaar te maken onder bewoners en bezoekers. Het doel om nieuwe (jaarlijkse) aan het Romeins verleden gekoppelde evenementen te stimuleren is te behalen door dit in de toekomst eventueel te combineren met themapark Carvium Novum.

4.2 Conclusie

De gemeente Zevenaar beschouwt het verhaal van de Romeinen als kracht en als kans, waarbij zij veel mogelijkheden ziet om de Romeinse geschiedenis te delen met bewoners en bezoekers. Doordat het thema 'de Romeinen' centraal staat in de toeristische potentie van de linieverhalen van het gebied, zal het verhaal van de Romeinen in de gemeente Zevenaar bekend worden bij het publiek. Daarnaast heeft de gemeente duidelijke plannen en ambities om bewoners en bezoekers kennis te laten maken met het lokale Romeinse verleden. Hiervoor liggen bijvoorbeeld plannen voor een Romeins themapark, mobiele ArcheoHotspots, of lege winkelpanden vullen met informatie over de Romeinen. De nota's laten duidelijk zien op welke manier de gemeente haar bewoners en bezoekers kennis wil laten maken met het lokale Romeinse verleden.

Afbeelding 11.
Boven: overzicht
van de indeling
van speelpark
Carvium Novum;
Rechts:
voorbeeld
glijbaan en
klimtoestel.

5. Wijchen: Het rijke Romeinse leven

Waar Nijmegen een bestuurscentrum en een succesvol geheel was gedurende de Romeinse tijd, waren succesvolle mensen destijds te vinden in Wijchen, zoals archeologisch onderzoek heeft aangetoond. In wat nu de gemeente Wijchen is, werd namelijk ontzettend luxe geleefd en is een villa gevonden die men vandaag de dag eerder in het Gooi of in een dure wijk met grote huizen zou aantreffen. Aan het Wijchens Meer lag rond het jaar 100 een bijzonder luxe villa. Op het terrein van het voormalige klooster Tienakker stond de villa: opgebouwd uit verschillende soorten steen, aan de binnenkant rijkelijk versierd, vensters met doorzichtig glas, en waarschijnlijk zelfs warm water en vloerverwarming. Daarnaast toont de grafheuvel die nabij de villa was opgeworpen aan dat de bewoners rijk waren; de grafheuvel had een diameter van wel 47 meter, wat destijds eigenlijk alleen werd opgeworpen voor de Romeinse elite.³⁹ Dat de gemeente Wijchen zich bewust is van haar rijke Romeinse verleden en hier kansen in ziet op het gebied van toerisme, blijkt wel uit een in 2020 gepubliceerde toeristische visie van de gemeente, waarin voor de komende tien jaar naar voren komt wat de visie en ambitie is van de gemeente Wijchen. De gemeente geeft aan dat 'de Romeinen' als Gelderse thematische verhaallijn aansluit bij de cultuurhistorie van Wijchen, waarbij zij wil kiezen om zich onder andere sterk op de Romeinse tijd te richten.⁴⁰

Het onzichtbare zichtbaar maken

Middels een SWOT-analyse uit de *Toeristische visie (2020)* is de gemeente Wijchen zich bewust van het feit dat Romeinse cultuurhistorie in Nederland vaak niet meer zichtbaar is.⁴¹ Binnen deze confrontatiematrix staat aangegeven dat het een 'zwakte' is dat de Romeinse cultuurhistorie onzichtbaar is. Om deze zwakte te versterken, ziet zij in dat hier kansen liggen om op een andere manier het Romeinse verleden van Wijchen zichtbaar en beleefbaar te maken. In de analyse van de toeristische visie wordt aangegeven dat de gemeente Wijchen hier al een eerste stap in heeft gezet: in samenwerking met de gemeenten Nijmegen en Heumen is de app *Luxe achter de Limes* ontwikkeld, waarmee men door het gebruik van deze fietsroute-app met *augmented reality* de Romeinse schatten van de regio kan ontdekken. Op deze manier worden de gebruikers van de app voorgelicht over het Romeinse verleden van Wijchen, én worden zij aangemoedigd om actief deel te nemen in het onderzoeken van wat deze Romeinse geschiedenis inhoudt.⁴²

Afbeelding 12. 3D-impressie van Wijchen in de Romeinse tijd.

De Romeinen als toeristisch product

De gemeente Wijchen ziet in dat zij kan inspelen op de toenemende behoefte aan *experience leisure*, en dat hier kansen liggen om het gebied aantrekkelijk te houden voor bewoners en toeristen, door hen mee te nemen in het verhaal van de Romeinse geschiedenis van Wijchen. De gemeente heeft de ambitie om binnen de komende tien jaar het aanbod *experience leisure* te vergroten en dit te verbinden met *slow leisure* – dit betreft activiteiten zoals wandelen, fietsen, en natuur of bos bezoeken (eventueel in combinatie met elkaar).⁴³ De gemeente wil inspelen op de veranderende behoeften van haar doelgroepen, en eventueel andere doelgroepen aantrekken. Om op deze manier een aantrekkelijker toeristisch product te creëren, gaat de gemeente onderzoeken welke activiteiten de historische beleving van bewoners en bezoekers kunnen versterken, en zal de gemeente met een combinatie van *experience leisure*- en *slow leisure*-activiteiten de zichtbaarheid en de beleefbaarheid van haar Romeinse verleden benadrukken. Door wandel- en fietsroutes aan de thematische verhaallijn 'de Romeinen' te koppelen, wordt de verbinding met de regio versterkt, en kan het inspelen op de behoefte aan horeca langs deze routes een economisch voordeel opleveren.⁴⁴ De ontwikkeling van de app *Luxe achter de Limes* is hiervoor al een eerste stap geweest in het vertellen en verspreiden van het verhaal van de Romeinse geschiedenis van Wijchen.

39 Guelen/Guelen 2020, 24-27; Heirbaut/van Enckevort 2011.

40 Gemeente Wijchen 2020a, 10-12.

41 Gemeente Wijchen 2020a, 16-17.

42 Gemeente Wijchen 2020b, 19.

43 Gemeente Wijchen 2020a, 31-32.

44 Gemeente Wijchen 2020a, 31-32.

5.1 Visualisaties

Het naar voren brengen van het rijke Romeinse verleden en van het luxueuze leven van de elite destijds in Wijchen, doet de gemeente aan de hand van informatiepunten en een infrastructurele visualisatie.⁴⁵ De twee zuilen van Spannende Geschiedenis in Wijchen geven informatie over de locatie en lichten de lezer voor over het Romeins villa-landschap en de Romeinse villa Tienakker. De informatiepunten zijn aangevuld met foto's, (reconstructie) tekeningen en QR-codes. Via de QR-codes worden bezoekers doorgeschakeld naar de website van Spannende Geschiedenis, waar meer informatie te vinden is over de desbetreffende locatie. Op de website zijn naast informatie over de locatie ook routes in de buurt, afbeeldingen, reconstructies en beeld- en geluidsfragmenten te zien. Met het plaatsen van de informatiezuilen van Spannende Geschiedenis heeft de gemeente Wijchen ingezet op de ambitie om haar Romeinse geschiedenis bekender te maken. Hierbij wordt middels de QR-codes een jongere doelgroep aangesproken, evenals de doelgroep die zich graag bezighoudt met *slow leisure*-activiteiten, door de aanvulling van relevante routes in de buurt.

Actie vanuit de gemeente Wijchen

Naast de informatiepunten van Spannende Geschiedenis heeft de gemeente Wijchen zelf ook een informatiepunt laten plaatsen op de locatie van de Romeinse grafheuvel (zoals te zien is in afbeelding 13), waarmee de

gemeente ook hier inzet toont en actie onderneemt om de rol van de Romeinen hier zichtbaar te maken. Naast de informatiepunten die in Wijchen zichtbaar zijn op straat, heeft de gemeente ook gezorgd voor een infrastructurele visualisatie. Door het plaatsen van kleine heuveltjes in een park in een woonwijk in Wijchen-Zuid wordt op een subtiele manier verwezen naar het Romeinse verleden en de Romeinse grafvelden die zich in Wijchen en omgeving bevinden. De gemeente Wijchen laat aan de hand van de genoemde voorbeelden zien hoe zij haar Romeinse geschiedenis bekender wil maken bij bewoners en bezoekers.

5.2 Museum Kasteel Wijchen

Een interview met Rylana Seelen, directeur van Museum Kasteel Wijchen, heeft inzicht gegeven in de rol van het Romeinse verleden binnen het museum, en hoe het museum samenwerkt met de gemeente om dit verleden zichtbaar en beleefbaar te maken voor het publiek. Het museum speelt een belangrijk rol in de gemeente Wijchen, en als grote culturele instelling beheert het museum ook de hele gemeentelijke archeologische collectie. "Wij werken nauw samen met de gemeente, en de band is erg goed. Wij worden ook overal bij betrokken, zeker wanneer het de archeologie aangaat in de hele gemeente", aldus Seelen. Het museum houdt zich niet alleen bezig met haar eigen collectie, maar werkt ook nauw samen met de gemeente om het Romeinse verleden zichtbaar en toegankelijk te maken in het straatbeeld. Seelen vertelt, "Het helpt erg goed om, los van de museale collectie die wij beheren, te participeren in bijvoorbeeld het visualiseren van Romeinse resten in de hele gemeente, en om zo de link te leggen met onze eigen collectie." Dit gebeurt aan de hand van wegmarkering en borden plaatsen, maar ook door het ontwikkelen van een virtuele wandeling door Wijchen.

Ook in het museum zelf wordt veel gedaan om het verhaal van de Romeinen te vertellen. De museale collectie bestaat voor tachtig procent uit archeologische objecten, en met de renovatie en herinrichting die nu gaande is, is het de bedoeling om de archeologische collectie op een visuele en theatrale manier te laten zien. Door de toevoeging van de originele kelders van het kasteel aan het museum en het nabouwen van een Bronstijdboerderij op de museumzolder, wordt voor bezoekers visueel zichtbaar wat de geschiedenis van Wijchen inhoudt. "Het archeologische verhaal vlecht eigenlijk overal tussendoor." De Romeinse tijd speelt hierin een belangrijke rol. In het museum zelf, maar ook door programma's die op educatie gericht zijn, waardoor het Romeinse verleden ook zichtbaar wordt op scholen. Daarnaast wordt in de moestuin van het kasteel en de Romeinse akkers de link gelegd met het verleden en het heden. Het beleefbaar maken van de dagelijkse kost door de jaren heen, en ook door kruiden te gebruiken die de Romeinen gebruikten, zorgt het museum ervoor dat alles historisch verantwoord is.

Afbeelding 13. Informatiebord van gemeente Wijchen over de Romeinse

45 Hinrichs 2019, Informatiepunten – Informatiepunten van Spannende Geschiedenis; Informatiepunt van Gemeente Wijchen; Infrastructurele visualisaties – Landschapsvorming Wijchen-Zuid | Wijchen (08/04/2021).

Naast de vaste collectie in het museum, is er ook ruimte voor wisseltentoonstellingen. “Daarin komen ook thematisch de Romeinen aan bod. De expositie *Wachters van het Noorden* is een voorbeeld van het laten zien van de verschillen en de overeenkomsten, en hierin speelden de actuele vraagstukken voor de nominatie van het UNESCO Werelderfgoed een rol”, legt Seelen uit. Actuele thema’s zoals ‘diversiteit’ en ‘inclusie’ zijn onderwerpen die de gemeente graag wil terugzien in het museum, en “dat zijn dingen die wij vanuit ons eigen DNA natuurlijk ook al doen.” De gemeente en het museum sluiten hierin mooi op elkaar aan. Aangezien het museum geen gemeentelijk museum is maar een op zichzelf staande stichting, wordt de inrichting van het museum niet bepaald vanuit de gemeentelijke beleidsnota’s. Maar er is wel goed contact tussen de twee partijen; het museum wordt betrokken bij de ontwikkeling van nieuwe nota’s en is medeauteur van het gemeentelijke cultuurbeleid. “Bij ons ligt de expertise, dus ik vind het heel verstandig van de gemeente om daar gebruik van te maken. En dat doen wij ook graag.” Door goed contact proberen het museum en de gemeente samen het Romeinse verleden van Wijchen publiekstoegankelijk te maken.

5.3 Conclusie

Dat het Romeinse verleden van Nederland vaak bovengronds niet meer zichtbaar is, is iets waarvan de gemeente Wijchen zich ook bewust is. De gemeente ziet dit echter als een kans en wil dit omzetten naar het zichtbaar maken van het Romeinse verleden op een andere manier. Hiervoor zet de gemeente in op onder andere nieuwe technologische ontwikkelingen zoals *augmented reality*. Daarnaast wil de gemeente Wijchen de verbinding met de regio versterken, door de thematische verhaallijn ‘de Romeinen’ te koppelen aan wandel- en fietsroutes. Aan de hand van samenwerking met horecagelegenheden langs deze routes wordt ingespeeld op de behoefte van bewoners en bezoekers, en worden lokale ondernemers betrokken bij het vertellen van het verhaal over de Romeinen.

Conclusie van het interview

Museum Kasteel Wijchen is actief bezig om het Romeinse verleden van de omgeving in tentoonstellingen te verwerken. De Romeinse geschiedenis van gemeente Wijchen is onderdeel van de vaste collectie, maar ook in wisseltentoonstellingen komt het verhaal over de Romeinen naar voren. Met de renovatie en herinrichting zet het museum zich ook in om dit verleden deel te laten uitmaken van toekomstige tentoonstellingen. Het museum speelt een grote rol in de gemeente. Het museum is geen gemeentelijke instelling, maar een op zichzelf staande stichting. Het museum beheert wel de hele gemeentelijke archeologische collectie, dus de lijnen naar de gemeente en de connectie met de omgeving zijn kort en sterk. De focus van het museum ligt op het verleden van Wijchen en hierbij is het voor het museum dus van belang dat bewoners en bezoekers kennis maken met deze lokale geschiedenis.

Museum Kasteel Wijchen bezit de gemeentelijke archeologische collectie en het contact met de gemeente is ook erg goed. Het museum wordt vanuit de gemeente veel betrokken bij het realiseren van nieuw beleid, op inhoudelijk vlak, aangezien er veel expertise ligt bij het museum, maar ook bij de totstandkoming van het beleid. Het museum is medeauteur van het nieuwe culturele beleid van de gemeente. Het museum is tevreden met de inzet van de gemeente om het Romeinse verleden van de omgeving zichtbaar en beleefbaar te maken. Het museum hoopt vooral dat de gemeente in gesprek blijft met het museum, en dat er ook inhoudelijk geluisterd wordt naar de expertise die in het team van het museum zit, zodat er beleidskeuzes kunnen worden gemaakt door mensen die verstand hebben van de Romeinse geschiedenis van Wijchen.

6. Ermelo: Geoliede militaire machine

De Romeinen hadden de limes als grens van hun rijk, maar zij hebben ook gepoogd Noord-Nederland binnen te dringen voorbij de Rijn. Bewijzen hiervoor zijn de twee Romeinse marskampen die in de gemeente Ermelo zijn gevonden. Deze kampen waren niet zomaar een klein tentenkampje; ze werden ingericht met plaats voor wel 6000 militairen. De kampen, inclusief uitgegraven grachten, opgeworpen wallen, tenten, sanitaire faciliteiten, en ovens om in te bakken, waren op een strategische locatie opgezet. De vlakke en hooggelegen plekken zorgde voor overzicht op de omgeving, zodat de Romeinen op die manier de vijand in de gaten kon houden – in dit geval de Germanen, aangezien de Romeinen zich hier in Germaans territorium bevonden. Het in 1922 door Holwerda op de Ermelosche Heide ontdekte Romeinse marskamp werd pas in 1966 erkend en werd daarmee een beschermd monument.⁴⁶ Het andere kamp werd recentelijk ontdekt, waarvan in 2020 werd bevestigd dat dit daadwerkelijk het tweede Romeinse marskamp van de gemeente Ermelo was. Dat de gemeente Ermelo ook het belang inziet van dit stuk rijke Romeinse geschiedenis, blijkt uit het beleid, toekomstige plannen en de visualisaties.

Ontwikkeling vanuit identiteit

In de *Structuurvisie gemeente Ermelo 2025* toont de gemeente aan dat zij streeft naar “ontwikkeling vanuit identiteit”, waarbij de knielende Romeinse soldaat bij het monument van het marskamp een mooie plek op het voorblad heeft. Al direct aan het begin van het document geeft de gemeente aan dat zij voor de opgave staat om het Romeinse verleden beleefbaarder te maken. Uit de *Kenschets gemeente Ermelo* blijkt dat er in de gemeente te weinig gebruik wordt gemaakt van het historisch erfgoed, en dat het onderbelichte Romeinse verleden zichtbaarder moet worden gemaakt voor bewoner en bezoeker.⁴⁷ De gemeente Ermelo wil een verbinding creëren tussen de lagen in de ondergrond en het gebruik van de gronden. Een van de onbenutte kansen hierbij is het verhaal van de Romeinen, waarmee een directe cultuurhistorische verbinding kan worden gelegd met de ondergrond van Ermelo. De gemeente noemt hiervoor zelf enkele voorbeelden om dit stuk geschiedenis zichtbaarder en beleefbaarder te maken, zoals recreatieve routes, apps waarbij participatie voorop staat, of bijvoorbeeld festiviteiten gerelateerd aan een thema.⁴⁸ De gemeente is zich bewust van het belang van haar geschiedenis, en dat dit een aantrekkelijk onderdeel kan zijn van de woonomgeving en de recreatieve omgeving. Hierbij streeft de gemeente de ambitie na om haar cultuurhistorische kenmerken mee te nemen in nieuwe (ruimtelijke) ontwikkelingen, en dit op een eigentijdse manier te verwerken en zichtbaar te maken. Bij ontwikkelingen in de openbare ruimte wil de gemeente nadrukkelijk inzetten op het lokale beeldverhaal van de Romeinse marskampen.⁴⁹

Afbeelding 14. Monument van een knielende Romeinse soldaat bij het marskamp, op de Ermelosche Heide.

⁴⁶ Guelen/Guelen 2020, 32-33; Haarhuis 2007; Hulst 2007.

⁴⁷ Gemeenteraad Ermelo 2012, 15.

⁴⁸ Gemeenteraad Ermelo 2012, 26.

⁴⁹ Gemeenteraad Ermelo 2012, 69.

Afbeelding 15. Het bord met informatie voor bezoekers over het marskamp en Romeinse troepen.

De Romeinen voor toerist en recreant

Opvallend is dat de laatste nota over toerisme en recreatie – de *Stimuleringsagenda Toerisme en Recreatie 2015-2018* – gedateerd is, en dat het thema ‘de Romeinen’ hierin niet vermeld wordt.⁵⁰ De *Structuurvisie gemeente Ermelo 2025* vult dit wel aan en strekt zich uit over een langere periode. Het zou voor de sector vrijetijdseconomie en voor het toeristisch en recreatief aanbod van de gemeente Ermelo van belang moeten zijn om het verhaal van de Romeinen te verwerken in dit beleid. Een duidelijk toeristisch en recreatief beleid voor de gemeente Ermelo na 2018 ontbreekt. Hier liggen kansrijke mogelijkheden, juist doordat in de cultuurnota van de gemeente tot en met 2020 nadrukkelijk staat vermeld dat het zichtbaar en beleefbaar maken van het Romeins erfgoed van belang is. Hierbij wordt aangegeven dat hiervoor goede aanknopingspunten zijn, waarbij een verbinding moet worden gelegd met toerisme en recreatie.⁵¹ Uit interviews met regioarcheoloog Maarten Wispelwey blijkt dat er wel degelijk plannen zijn om het Romeinse verleden

van de gemeente te delen met bewoners en bezoekers. Door het in 2020 ontdekte Romeinse marskamp zichtbaar en beleefbaar te maken, hoopt men er een nieuwe toeristische attractie bij te hebben. Door de wal en de gracht van het marskamp zichtbaar te maken, een wandelpad naar het kamp te plaatsen, en door een informatiebord te plaatsen, is het de ambitie om dit nieuw ontdekte marskamp in het voorjaar van 2022 zichtbaar te hebben voor bezoekers.⁵²

6.1 Visualisaties

Wat betreft visualisaties en routes rondom het thema ‘de Romeinen’ heeft de gemeente Ermelo geïnvesteerd in verscheidene vormen van publieksbereik. De grootste en meest kenmerkende publieksvisualisatievorm van de gemeente Ermelo is het Romeinse marskamp. Een deel van de omtrek van het kamp is vandaag de dag nog goed zichtbaar in het landschap door de wal die de Romeinen destijds hebben opgeworpen en de verdedigingsgracht die is uitgegraven. Daarnaast zijn aan de zuidwestelijke kant van het marskamp informatieborden geplaatst waarop de lezer meer kan leren over het kamp en over Romeinse troepen (afbeelding 15). Aan de westelijke zijde van het kamp is bij het fietspad een beeld van een knielende Romeinse soldaat geplaatst, met aanvullende informatie op het bijbehorende informatiebord. Aan de hand van een QR-code op het informatiebord kan de bezoeker een kijkje nemen op het marskamp. Zo krijgt men meer inzicht op wat zich op die plek heeft afgespeeld. Daarnaast geeft een plakkaat de omtrek van het marskamp aan, zoals op afbeelding 16 zichtbaar is, en wordt met een trappaal middels audio een beeld geschetst van het marskamp en het Romeinse verleden.⁵³ De trappaal is een paal waar, door gebruik te maken van een voetpedaal, audio wordt opgewekt waardoor het verhaal over de Romeinen in Ermelo wordt verteld. Het fietspad loopt dwars door het marskamp, en hierdoor wordt gebruik gemaakt van een combinatie van een *slow leisure*-activiteit als fietsen en verhaalvertelling over de Romeinen.

Afbeelding 16. Het plakkaat met de omtrek van het Romeinse marskamp.

50 Siepel 2015.

51 Siepel 2016, 12.

52 Arendsen 2020.

53 Hinrichs 2019, Archeologische bezichting – Het Romeinse Marskamp van Ermelo | Ermelo (19/04/2021).

Een andere vorm van *slow leisure* is de met paaltjes gemarkeerde Romeinse Marskampwandelaroute; een in 2020 vernieuwde versie van een wandelrouteboekje voor wandelaars op de Ermelosche Heide, met als hoofddoel: het Romeinse marskamp.⁵⁴ Dit hoofddoel komt ook naar voren in het straatbeeld, op scholen en in verzorgingstehuizen. Naast de vaste tentoonstelling over de Romeinen die in Museum Het Pakhuis te bewonderen is, zorgden de vitrines met replica's van Romeinse objecten in een Ermelose winkelstraat ervoor dat het winkelend publiek ook informatie kreeg over de Romeinse geschiedenis. Met *Pakhuis on Tour* wordt het museum naar verschillende locaties gehaald. Op lagere scholen, middelbare scholen en in verzorgingstehuizen wordt aan de hand van een lesprogramma het verhaal verteld aan iedereen die niet in de gelegenheid is om het museum te bezoeken, om zo het verhaal van de Romeinen aan jong en oud te kunnen vertellen. Als aanvullend hierop door de gemeente wordt geïnvesteerd om het tweede Romeinse marskamp ook zichtbaar en beleefbaar te maken, zou dit een goede toeristische en recreatieve trekpleister kunnen worden voor de gemeente Ermelo. Hiermee kunnen bewoners en bezoekers worden voorgelicht over het Romeinse verleden van de gemeente, waar lokale ondernemers eventueel op zouden kunnen inspelen.

6.2 Museum Het Pakhuis Ermelo

Als museum in de gemeente met de tot nu toe enige twee ontdekte Romeinse marskampen van Nederland is Germa Greving, de directeur van Museum Het Pakhuis te Ermelo, zich bewust van het belang om dit Romeinse verleden bekend te maken bij bewoners en bezoekers. De basis van het museum is de archeologische collectie, waar een grote verzameling van een amateurarcheoloog bij zit. "Wij vertellen het verhaal van Ermelo, en de nadruk ligt echt op erfgoed en geschiedenis", aldus Greving. Actualiteit en onderwerpen vanuit verschillende kanten bekijken speelt een grote rol in het museum. "Ik merk dat we de laatste tijd ook wel steeds meer nadruk leggen op recente archeologische ontdekkingen, waarbij het tweede marskamp een belangrijk thema was, en dat zal ook de komende periode zo zijn. Dat is wel echt de centrale focus van ons museum." Het Romeinse verleden van Ermelo zit in de vaste opstelling sinds 2016. Greving vertelt, "Een groot gedeelte is het Romeinse verhaal. Over het marskamp, en natuurlijk alle vragen die wij daarbij stellen, maar ook iets breder." Door informatie te geven over bijvoorbeeld de dagelijkse bezigheden van soldaten legt het museum een link tussen tweeduizend jaar geleden en de hedendaagse activiteiten van mensen. Op deze manier kunnen bezoekers zich in het verhaal herkennen, en worden de overeenkomsten met de Romeinse tijd zichtbaar. "Dit helpt om dat verre verleden wat dichterbij te brengen."

Naast de focus op haar eigen collectie, zet Museum Het Pakhuis zich als gemeentelijke instelling ook in om voorbij de tentoonstelling het verhaal van de Romeinen over te brengen, op verschillende plekken in de gemeente Ermelo. "Het is een heel actief museum, dus we proberen echt wel erfgoed buiten de muren zichtbaar te maken." Zo is er met *Pakhuis on Tour* een lesprogramma ontwikkeld waarbij met een mobiele museumkar met objecten en afbeeldingen het verhaal van de Romeinen op locatie kan worden verteld. "Wij zijn deze week op een middelbare school geweest en hebben veel op straat georganiseerd." Op deze manier vergroot het museum de toegankelijkheid tot het lokale verleden, door ook het gedeelte van het publiek te bereiken dat niet in de gelegenheid is om het museum zelf te bezoeken.

Het zichtbaar en beleefbaar maken van de Romeinse geschiedenis van Ermelo doet Museum Het Pakhuis ook vaak in samenwerking met de gemeente. Als culturele organisatie is het museum een belangrijke speler voor de gemeente om het gesprek mee aan te gaan. "De raad ziet ook zeker de meerwaarde van een culturele organisatie als Het Pakhuis, ook voor de gemeente. We worden echt serieus genomen", legt Greving uit. Het museum vindt het zelf belangrijk om het gesprek aan te gaan met de gemeente en input te kunnen geven, en dat wordt vanuit de gemeente ook zo gezien. "We worden als autoriteit gezien op dat vlak. We worden erkend in die rol." Ook als nieuwe beleidsnota's worden opgesteld, wordt het museum hierbij betrokken. "Bij de totstandkoming van de nieuwe cultuurnota zijn wij ook inhoudelijk betrokken geweest. We worden procesmatig en bij het opstellen van het beleid dus intensief betrokken." En niet alleen voor beleidsdocumenten werken museum en gemeente samen, ook in het straatbeeld van Ermelo wordt het verhaal van de Romeinen verteld. Zo zijn er vitrines geplaatst in een winkelstraat in Ermelo, heeft het museum een plan gemaakt om een Romeinenweekend op te zetten, en helpt het museum mee om de twee marskampen zichtbaar te maken met behulp van informatieborden, het reconstrueren van de kampen, en het plaatsen van trappalen. "Ik wil die identiteit van Ermelo als Romeinse plek veel in de buitenlucht zien."

6.3 Conclusie

Bijzondere plekken in de Romeinse geschiedenis van Gelderland bevinden zich in de gemeente Ermelo, waar twee Romeinse marskampen zijn gevonden. De gemeente wil het verhaal van de Romeinen koppelen aan toerisme en recreatie, en ziet hiervoor goede aanknopingspunten. Ideeën die hiervoor door de gemeente worden geopperd zijn recreatieve routes met een hoge participatiegraad, Romeins thematische festiviteiten, of bijvoorbeeld het zichtbaar maken van de wal en de gracht van het in 2020 ontdekte marskamp.

Conclusie van het interview

In *Museum Het Pakhuis Ermelo* is het Romeinse verleden van de omgeving onderdeel van de vaste opstelling binnen het museum. Na een herinrichting vijf jaar geleden is het thema 'de Romeinen' nog meer naar voren gekomen, waardoor een groot gedeelte van de vaste opstelling nu over het Romeinse verleden van Ermelo gaat. Daarnaast zal het Romeinse verleden ook in toekomstige tentoonstellingen een duidelijke rol spelen, bijvoorbeeld over het recent ontdekte marskamp. Het museum is klein, maar is ontzettend betrokken bij de omgeving. De rol van het museum is om het erfgoed van Ermelo aan het publiek te presenteren. Het museum is niet alleen actief om haar eigen collectie aan het publiek te presenteren, maar vervult in de gemeente ook de rol om buiten de museummuren bewoners en bezoekers kennis te laten maken met het erfgoed van Ermelo.

Museum Het Pakhuis Ermelo is erg betrokken bij de ontwikkeling van nieuwe gemeentelijke beleidsnota's. Het museum wordt inhoudelijk betrokken – en wordt hierin serieus genomen als culturele instelling en kritische denker – en wordt nu ook procesmatig en bij de totstandkoming van het beleid betrokken. Het is een wisselwerking tussen de gemeente en het museum. De gemeente zoekt het museum ook op als nieuwe beleidsdocumenten worden geschreven en het museum heeft hierin een vaste plaats aan tafel. Het museum zou graag zien dat het erfgoed van de omgeving zichtbaarder wordt en blijft in het straatbeeld, aan deze hand van een investering in publieksvisualisatievormen. Hierin zijn al stappen gezet, zoals onder andere lege winkelpanden vullen met objecten en informatie over het erfgoed, en is er contact met ondernemers, maar voor sommige onderdelen zijn er nog stappen te zetten voor de gemeente. Het museum heeft de gemeente nodig bij het visualiseren van, toegankelijk maken van en informatie verschaffen bij de Romeinse marskampen.

7. Elst: Religie en tolerantie

Vandaag de dag worden skylines bebouwd met hoge flats en wolkenkrabbers. Gedurende de Romeinse tijd was het geen hoog kantoorgebouw maar een grote tempel in Elst die de aandacht trok. De in witte steen opgetrokken Gallo-Romeinse tempel bevond zich op een strategische plek op een kruispunt van wegen waar werd gehandeld en waar bewoners en bezoekers offers konden brengen. Toen de Grote Kerk in Elst tijdens de Tweede Wereldoorlog werd verwoest, ontdekte men tijdens onderzoek dat op de plek van de kerk niet één maar wel twee Romeinse tempels hebben gelegen (afbeelding 17), en dat zich hiervoor op dezelfde locatie al een inheemse cultusplaats bevond. De tempel werd vermoedelijk gewijd aan Hercules-Magusanus, zoals destijds wel vaker het geval was in Nederland. Dit kan duiden op een samenwerking tussen de Romeinen en de Bataven, met een samensmelting van de Romeinse god Hercules en de Bataafse oppergod Magusanus.⁵⁵ De gemeente Overbetuwe ziet het belang in van de geschiedenis van de Romeinse tempel in Elst, en verwerkt op meerdere plekken in haar beleid de ambitie om de rol van de Romeinen in dit gebied bekender en zichtbaarder te maken.

Afbeelding 17. Fundamenten van de twee elkaar in de tijd opvolgende Gallo-Romeinse tempels.

De focus op toeristen en recreanten

Met het betrekken van de rijke cultuurhistorie van de Romeinen in de gemeente Overbetuwe toont de gemeente in haar *Beleidsplan Recreatie en Toerisme (2008)* aan dat de combinatie van de omgeving en de bijzondere Romeinse geschiedenis interessant is voor zowel toeristen als recreanten.⁵⁶ In dit beleidsplan geeft de gemeente duidelijk en herhaaldelijk aan dat zij zich bewust is van het rijke Romeinse verleden in de regio, waar de kansen liggen op dit gebied, en welke concrete plannen er al liggen om de lokale Romeinse geschiedenis onder bewoners en bezoekers te verspreiden. Tot dusver heeft de gemeente al geïnvesteerd in het zichtbaar maken van de resten van de Gallo-Romeinse tempel, een Romeins-Bataafse fietsroute, en de wandelroute *In de schaduw van de tempel*.⁵⁷ Hiermee heeft de gemeente kansen gecreëerd voor een combinatie van *slow leisure*-activiteiten en educatie over het Romeinse verleden.

Strategieën voor Romeins gerelateerde initiatieven

In een in 2004 gepubliceerd erfgoedplan staan de belangrijke kernpunten voor de gemeente beschreven. Hierbij is het voor het toeristisch-recreatief beleid van belang dat Romeins gerelateerde initiatieven en evenementen vanuit de gemeente ondersteund worden. Binnen deze initiatieven en evenementen staan de strategieën 'zichtbaar maken' en 'presentatie van de inhoud' centraal.⁵⁸ Hiervoor moet een evenwicht ontstaan tussen het toepassen van toerisme als bron van inkomen en de bescherming van het lokale culturele erfgoed.⁵⁹ Binnen het zichtbaar en beleefbaar maken van de Romeinse geschiedenis richt de gemeente zich op een brede doelgroep van jong tot oud, waarbij de aandacht voornamelijk ligt bij routegebonden recreatie en natuur- en cultuurbeleving, gekoppeld aan activiteiten zoals wandelen, fietsen of het bezoeken van een museum.⁶⁰ In de gemeente Overbetuwe is er op het gebied van 'de Romeinen' het Tempel | Kerk Museum te Elst, waarbij restanten van Gallo-Romeinse tempels zichtbaar zijn.

55 Guelen/Guelen 2020, 36-38; Derks/van Kerkhove/Hoff 2008; Bogaers 1955; van der Tuuk 2016, 103; Vermeulen-Bekkering 2007, 83.

56 Coenen/van Ham 2008, 1.

57 Coenen/van Ham 2008, 5.

58 Kocken/Cruysheer 2004, 34-35.

59 Coenen/van Ham 2008, 12.

60 Coenen/van Ham 2008, 24-25.

Een duidelijke visie voor Romeins Overbetuwe

Om meer bekendheid over en beleefbaarheid van de Romeinse geschiedenis binnen de gemeente Overbetuwe te genereren, heeft de gemeente een duidelijke visie. Het Romeinse Lint, een parkzone met een watergang en een verhard wandel-/fietspad, is onderdeel van De Park, wat een deelgebied is van Park Lingezege. Het park, gelegen tussen Arnhem-Schuytgraaf en Elst, refereert met de Romeinse Lint aan de Romeinse geschiedenis van beide gemeenten, evenals de oude loop van de Rijn in de Romeinse tijd, destijds gebruikt als grenszone.⁶¹ Daarnaast, door in te zetten op evenementen, hoopt de gemeente zich op de kaart te zetten, en op die manier in samenwerking met lokale organisaties en bedrijven een rijk aanbod van evenementen voor toeristen en recreanten te creëren. De gemeente ziet hierbij ontwikkelkansen in een Romeins-Bataafs *re-enactment*-festival in Park Lingezege, het Romeins Festijn op het Archeologisch veld in de woonwijk Westeraam te Elst, de tempelresten van Elst tot cultuurattractie maken, thematische routes, een historische speeltuin, een Limespark waarbij plek is voor educatie en activiteiten, een replica van een Romeinse galei tentoonstellen, groepsaccommodaties met het thema 'Romeinen', of een Romeins Belevingspark.⁶² Deze concrete plannen geven aan dat de gemeente Overbetuwe een duidelijke visie heeft wat betreft het overbrengen van het verhaal van de Romeinen in deze regio.

7.1 Visualisaties

Aan de hand van een monument, fundamente van de Gallo-Romeinse tempels, een visualisatie en informatiepunten van Romeinse Limes Nederland en Spannende Geschiedenis heeft de gemeente Overbetuwe het Romeins verleden gevisualiseerd. Het monument, dat in opdracht van de gemeente Overbetuwe werd gebouwd, refereert aan de Romeinse weg die zich op dezelfde locatie bevond, en middels metalen kunstwerken worden een Romeinse soldaat en een burger, een kar met ossen, en het silhouet van een Romeinse boot verbeeld. De kunstwerken leggen de link met het water, en tonen het belang van het water voor de Romeinen aan.⁶³ Het monument is voorzien van een informatiebord van Romeinse Limes Nederland. Het bord geeft informatie over de Romeinse geschiedenis van de regio en over de archeologische vondsten die hier zijn gedaan. De borden geven vaak een algemeen overzicht van de tijdlijn van de lokale Romeinse geschiedenis. Een ander kunstwerk in de gemeente Overbetuwe is een visualisatie van de Gallo-Romeinse tempels die in Elst zijn gevonden. In een park de woonwijk Westeraam in Elst zijn aan de hand van een stenen podium de Romeinse tempels op ware grootte gevisualiseerd. Het podium is opgebouwd met wanden die bouw materiaal bevatten die tijdens een opgraving uit 2002 zijn aangetroffen (zie afbeelding 18). Bijbehorend bij de visualisatie geeft een bord extra informatie over de tempels en de visualisatie, zodat men weet dat het hier om een visualisatie van een daadwerkelijke tempel gaat. Doordat de omliggende straten bij het park een Latijnse naam hebben – zoals 'Basilica' – wordt ook een verbinding gemaakt met het lokale Romeinse verleden.⁶⁴

Afbeelding 18. De visualisatie van de tempels in Elst-Westeraam, bestaande uit het podium, een informatiebord, en het Romeins bouw materiaal verwerkt in de wanden.

Publieksvisualisatievormen in en rondom de Grote Kerk

Deze verbinding wordt tevens gelegd in het centrum van Elst, waar de archeologische resten van de tempels op afspraak in het Tempel | Kerk Museum te bewonderen zijn. Aan de buitenkant van de Grote Kerk – waar de tempels tijdens onderzoek in 1947 zijn aangetroffen – zijn de plattegronden van de tempels middels lage stenen muren zichtbaar.⁶⁵ De bij de kerk geplaatste informatiezuil van Spannende Geschiedenis geeft bezoekers informatie over de tempels, waarmee de bijbehorende QR-code op de zuil de lezer meer informatie verschaft met tekst, foto's en video's. Aan de hand van de visualisaties en de daadwerkelijke resten van de Romeinse tempels toont de gemeente haar inzet om het Romeinse verleden van de gemeente Overbetuwe zichtbaar en beleefbaar te maken, en op een toegankelijke manier het verhaal over de Romeinen te vertellen.

61 Coenen/van Ham 2008, 27; <https://parklingezege.nl/de-park/>.

62 Coenen/van Ham 2008, 28, 36; de Gans/van Assendelft De Coningh 2016, 35-36; Segeren 2016, 9.

63 Hinrichs 2019, Bezichtigingen – Monument Romeinse weg | Elst (15/04/2021).

64 Hinrichs 2019, Bezichtigingen – Visualisatie Tempel van Westeraam | Elst (15/04/2021).

65 Hinrichs 2019, Archeologische bezichtigingen – Fundamente van Gallo-Romeinse Tempels | Elst (15/04/2021).

7.2 Tempel | Kerk Museum Elst

Het zichtbaar en beleefbaar maken van het Romeinse verleden van de gemeente Overbetuwe gebeurt in Elst, bij het Tempel | Kerk Museum. In gesprek met Anneke Manche, de voorzitter van het museum, kwam naar voren welke rol de Romeinse geschiedenis in het museum speelt en in hoeverre het museum samenwerkt met het verleden om het verhaal van de Romeinen te vertellen. Anders dan de meeste musea, is het Tempel | Kerk Museum onderdeel van de kerk en van de kerkgemeenschap. Hierbij moet rekening worden gehouden met bijvoorbeeld kerkdiensten. Om deze reden heeft de gemeente geen zeggenschap over de inrichting of de thematiek van de tentoonstellingen van het museum. Ondanks dit werken het museum en de gemeente wel samen, en kunnen ambities vanuit de gemeente zeker doorgevoerd worden als daar vanuit het kerkbestuur ook interesse voor is. Tussen de drie partijen is goed contact, en zij zetten zich ieder in om samen het verhaal van de gemeente Overbetuwe te vertellen, waarbij het lokale Romeinse verleden een grote rol speelt. “Het opbouwen van dat lokale netwerk vind ik belangrijk”, aldus Manche. Voor een verdere samenwerking met lokale organisaties is er voor de pandemie een start gemaakt om in gesprek te gaan met het museum, de gemeente, de historische vereniging, en met de winkeliers van de winkelstraat. “Ook om een route door het dorp te maken, waarin je het Romeinse verleden kunt beleven.”

Onder de kerkvloer bevindt zich een van de belangrijkste onderdelen van het museum: de restanten van de Romeinse tempels. Op deze plek is het Romeinse verleden daadwerkelijk zichtbaar, en kunnen bezoekers zich inbeelden hoe het gedurende de Romeinse tijd zou zijn geweest. “Wij geven speciale rondleidingen voor jonge kinderen, waarbij zij een opdrachtenboekje krijgen en een bouwstenenpakket om een model van de tempels te bouwen. Dat zijn allemaal dingen om kinderen actief te krijgen”, vertelt Manche. En ook aan de hand van familierondleidingen en gezinsactiviteiten krijgen kinderen van verschillende leeftijden een idee van wat archeologie nou eigenlijk is. Het verhaal van de Romeinen vertelt het museum ook graag buiten de kerkmuren. Dit is echter soms lastig, aangezien het museum onderdeel is van de kerk. Desondanks kijkt het museum wel naar de omgeving en de rol die zij daarin kan spelen. Zo onderzoeken studenten van de Radboud Universiteit momenteel hoe de zichtbaarheid van het museum vergroot kan worden. Het is voor het museum belangrijk om feedback van bewoners en bezoekers te krijgen, om te weten wat hen interesseert en welke aanbevelingen zij hebben om het museum zo zichtbaar mogelijk te maken.

Manche ziet zelf graag dat het museum meegaat in de technologische vernuftigheden die zich iedere dag verder ontwikkelen. Aan de hand van QR-codes, of door bijvoorbeeld videobeelden van een Romeinse *reenactor* die een fibula opspeldt. Op die manier gaat het leven bij mensen, en ziet men de overeenkomsten tussen het Romeinse leven en het leven van nu. “Het is interessant om te kijken naar hoe je mensen die er nog niet zoveel van weten, geïnteresseerd kunt maken. Mensen willen fotomateriaal, beeldmateriaal, bewegend materiaal.” Het museum kijkt hiervoor ook naar de toekomst en naar wat er allemaal mogelijk is. De locatie van het museum en de kerk is een bijzondere plek in de gelaagdheid, waarbij bovenop een inheemse offerplek en de Romeinse tempels een kerk is gebouwd, en om het gebouw geschikt te maken voor de komende jaren wordt met behulp van een architect een eigentijdse laag toegevoegd. “Wij bouwen ook nu aan de geschiedenis.”

7.3 Conclusie

In de gemeente Overbetuwe bevindt zich een bijzondere locatie, waar restanten van Gallo-Romeinse tempels zijn aangetroffen. Dit bijzondere stuk geschiedenis wil de gemeente graag delen met toeristen en recreanten, en dit neemt dan ook in het gemeentelijk beleid een belangrijke plaats in. Duidelijke – en uitvoerbare – plannen zoals een Romeins-Bataafse *re-enactment*-festival, een historische speeltuin of thematische routes zorgen ervoor dat de gemeente Overbetuwe een duidelijke visie heeft om het verhaal over de Romeinen zichtbaar te maken.

Conclusie van het interview

Voor het *Tempel | Kerk Museum Elst* is de Romeinse geschiedenis ontzettend belangrijk, juist aangezien een gedeelte van het museum bestaat uit de zichtbare restanten van Gallo-Romeinse tempels. Er zijn af en toe extra tentoonstellingen, maar de collectie en de tentoonstellingen van het museum bestaan voornamelijk uit vaste onderdelen. Het museum is wel actief bezig om de Gallo-Romeinse tempels beter zichtbaar en toegankelijk te maken in de toekomst. In het museum is de situatie wat anders dan de andere musea. Het museum is geen gemeentelijke instelling, maar is onderdeel van het kerkbestuur van de Grote Kerk van Elst, aangezien het museum zelf en de topstukken van het museum zich in en onder de kerk bevinden. Desondanks probeert het museum zoveel mogelijk samen te werken met de gemeente en probeert zij een rol in te nemen in de omgeving.

Alhoewel de rol van het *Tempel / Kerk Museum Elst* anders ligt dan bij de andere musea – aangezien het museum onderdeel is van het kerkbestuur – is het museum wel in zekere zin betrokken bij het ontwikkelen van nieuwe gemeentelijke beleidsnota's. Het museum heeft niet echt inspraak in het beleid van de gemeente, maar er is wel, voor zover mogelijk, samenwerking en contact tussen de twee partijen. Het museum hoopt vooral dat de gemeente blijft inzetten op het zichtbaar maken van het Romeinse erfgoed in het straatbeeld. De twee partijen werken hiervoor samen in een lokaal netwerk van de gemeente, het museum, de historische vereniging en de winkeliers. Het museum ziet graag dat de gemeente ervoor blijft zorgen dat het Romeinse verleden zichtbaar blijft voor het dorp, en dat bewoners zich ermee kunnen identificeren.

8. De Betuwe: De Romeinse invloed

De Betuwe is een regio die uit een samenwerking van meerdere gemeenten bestaat. Dit hoofdstuk beslaat beleidsplannen uit de gemeenten Buren, Culemborg, Lingewaard, Neder-Betuwe, Tiel en West Betuwe. Tweeduizend jaar geleden noemden de Romeinen dit gebied 'Het Eiland der Bataven'. De Romeinen hadden respect voor de Bataven omdat ze heldhaftig, moedig en trouw waren; eigenschappen die soldaten uit het Romeinse leger ook nastreefden. De Romeinen en de Bataven hadden een speciale band, en meerdere vondsten duiden op samenwerking en bondgenootschap tussen de twee groepen. Langzamerhand ontstonden er meer invloeden uit de Romeinse cultuur op de Bataafse manier van leven, waarbij een mengelmoes van een Romeins-Bataafse samenleving ontstond. Zoals opgravingen in Elst al

Afbeelding 19. 3D-impressie van Tiel-Passewaai in de Romeinse tijd.

aantoonden dat er een samensmelting van Romeinse en Bataafse religies ontstond, zo was dit ook het geval in andere aspecten van het leven in de Betuwe. Een deel van het leven van het Bataven bleef hetzelfde, en hiervoor kregen zij ook de ruimte. Maar op punten zoals de handel, het leger en in het persoonlijke leven kwam de Romeinse manier van leven steeds meer naar voren. Door de handel kwam de inheemse bevolking in contact met de Romeinen en hun cultuur, voor het Romeinse leger werden veel Bataven in dienst gesteld, en ook Romeinse eetgewoonten, Romeinse kledij en haardracht, of Romeins aardewerk gingen steeds meer een rol spelen in het leven van de Bataven.⁶⁶ Opvallend is dat het thema 'de Romeinen' op verschillende manieren naar voren komt in de verscheidene Betuwse gemeenten. In de volgende paragrafen zal verder worden toegelicht hoe 'de Romeinen' in sommige gemeenten helemaal geen rol spelen, en hoe er in andere gemeenten al duidelijke plannen zijn om het lokale Romeinse verleden zichtbaar en beleefbaar te maken.

De cultuurhistorische waarde van de limes

Als onderdeel van de regio De Betuwe, toont de gemeente Buren met haar beleidsnota's aan dat zij op de hoogte is van het Romeinse verleden van het gebied, en er de waarde van inziet om dit zichtbaar en toegankelijk te maken voor het publiek. In de *Structuurvisie Buren* toont de gemeente middels een cultuurhistorische verkenning aan voldoende kennis van en informatie over haar Romeinse verleden te hebben. Hierbij worden verschillende kenmerkende aspecten genoemd die in het gebied van belang zijn, zoals een castellum, een wachttorens, en de connectie met de limes.⁶⁷ Daarnaast wordt in deze nota vermeld dat de gemeente de ambitie heeft om een netwerk te creëren waarbij de veertien belangrijkste kernpunten/onderwerpen van de gemeente en de waterrecreatiegebieden en verblijfsterreinen met elkaar verbonden zijn. Het Romeinse verleden is hier onderdeel van, en de gemeente is dan ook van plan om de cultuurhistorische waarde van de Romeinse grens te vergroten door deze toegankelijker te maken. Aan de hand van bewegwijzering, picknickplaatsen, uitkijkpunten, fietsenstallingen of verhuurpunten moeten bijzondere locaties langs de limes beleefbaar worden gemaakt voor bewoners en bezoekers van de gemeente Buren.⁶⁸

Uitkijkpunten over de Romeinse grens

De ambitie van de gemeente om de lokale Romeinse geschiedenis zichtbaar te maken voor bewoners, recreanten en toekomstige gebruikers wordt verder benadrukt in de nota *Integraal Beleid Openbare Ruimte* van de gemeente Buren. Door voorzieningen te koppelen aan Romeins gerelateerde bezienswaardigheden, wordt het buitengebied ook aantrekkelijk voor recreanten, en kan het publiek de waarde van de limes beleven.⁶⁹ Om de limes in dit gebied beleefbaar te maken, heeft de gemeente Buren een concreet plan om uitzichttorens op verschillende locaties te bouwen – met een knipoog naar Romeinse wachttorens – en zo het publiek de mogelijkheid te geven een blik te kunnen werpen op het lokale verleden.⁷⁰ Om de voormalige Romeinse grens zo beleefbaar mogelijk te maken, investeert de gemeente Buren in onderzoek, publiciteit en markeringen. Hierbij is het tevens de bedoeling om lokale ondernemingen en historische verenigingen te koppelen aan het project.⁷¹

66 Guelen/Guelen 2020, 40-43; Heeren 2009.

67 SAB Arnhem 2009, 38-39.

68 SAB Arnhem 2009, 120.

69 BTL Advies 2015, 23.

70 Blerck *et al.* 2011a, 83.

71 Blerck *et al.* 2011b, 10.

De Romeinen als thema in gemeente Lingewaard

Aanvullend op de plannen van de gemeente Buren ziet de gemeente Lingewaard voor de regio De Betuwe ook de waarde in van het zichtbaar en beleefbaar maken van het Romeinse verleden van het gebied. Zo wordt in de nota *Toerisme & Recreatie 2017 – 2022* aangekaart dat de gemeente het belangrijk vindt om aandacht te hebben voor haar cultuurhistorische identiteiten. Hierbij wordt nadrukkelijk vermeld dat de Romeinse geschiedenis van De Betuwe een goede cultuurhistorische basis is voor de vrijetijdseconomie.⁷² Door aandacht te schenken aan en te investeren in het thema 'de Romeinen' kan, mogelijk in samenspel met het bestaande karakter van het landschap, een connectie worden gelegd met het Romeinse verleden, en kunnen de relevante historische plekken hiervan worden uitgelicht.⁷³ Een manier om Romeinse verleden verder uit te lichten is het organiseren van evenementen, waarbij de gemeente kansen ziet om samen te werken met evenementenorganisaties en lokale bedrijven.⁷⁴ Door lokale organisaties bij projecten te betrekken, kan werkelijk de lokale Romeinse identiteit zichtbaar worden voor bewoners en bezoekers van de streek.

Plannen gekoppeld aan beleving en activiteiten

Het bureau *Toerisme Veluwe Arnhem Nijmegen* vervult in de regio De Betuwe de rol van VVV, en wil middels een combinatie van *experience leisure* en *slow leisure* – wandelen of fietsen en het beleven van activiteiten, in dit geval gerelateerd aan het thema 'de Romeinen' – de regio cultureel nieuw leven inblazen.⁷⁵ Daarnaast ziet de gemeente Lingewaard op de lange termijn een kans om toeristen en recreanten naar de streek te trekken door te investeren in thematische groepsaccommodaties of een Romeins Belevingspark.⁷⁶ Het is de ambitie van de gemeente om cultuur en cultuurhistorie, en streekproducten bij deze projecten te betrekken. Andere kansrijke projecten zijn een historisch en recreatief routenetwerk, thematische erfgoedroutes, en mogelijk herbestemming van locaties voor de toeristische sector. De toeristische trekpleisters zoals de kastelen, forten of rivieren in het gebied kunnen dienen als basis en startpunten van thematische routes, waarbij de Romeinen verder uitgelicht kunnen worden.⁷⁷

Een samenwerking van sectoren

De ambitie van de gemeente Neder-Betuwe sluit aan op de ambitie die in de vorige paragraaf staat beschreven. De gemeente Neder-Betuwe heeft nog geen concrete plannen, maar ziet kansen in innovatie verblijfsvormen. De gemeente ziet in dat de beleefbaarheid van het Romeinse verleden een kernpunt is in de sectoren recreatie en toerisme, en wil investeren in unieke vormen van verblijf door deze te koppelen aan de Romeinse kenmerken van het gebied.⁷⁸ Om dit Romeinse verleden ook zichtbaar te maken voor toeristen en recreanten, heeft de gemeente de ambitie om de rijke cultuurhistorie van het landschap te benadrukken, en de onzichtbare Romeinse geschiedenis weer aanwezig te maken.⁷⁹ Een eerste stap om het lokale Romeinse verleden beleefbaarder en zichtbaarder te maken is in 2014 gezet, met de ontwikkeling van *LiMissie*. In dit project staat aan de hand van een samenwerking tussen de vakgebieden archeologie en recreatie en toerisme het doel 'de limes meer bekend, beleefbaar en zichtbaar te maken' voorop. Door de combinatie van recreatie/toerisme en cultuur, landschap en archeologie is het de bedoeling dat een meerwaarde wordt gecreëerd voor de culturele en landschappelijke schatten in het gebied. Een samenwerking van de vakgebieden 'archeologie' en 'recreatie/toerisme' moet ervoor zorgen om een historisch accuraat verhaal te vertellen aan de toerist en recreant van het gebied. Hierbij worden lokale ondernemers en moderne media betrokken om het Romeinse verleden bekend te maken onder het publiek.⁸⁰

72 de Gans/van Assendelft De Coningh 2016, 13.

73 de Gans/van Assendelft De Coningh 2016, 10.

74 van Ham 2009, 16.

75 de Gans/van Assendelft De Coningh 2016, 14.

76 de Gans/van Assendelft De Coningh 2016, 35.

77 Meurs/Walda/Emmerik 2015, 30.

78 Gemeente Neder-Betuwe 2013, 19.

79 Gemeente Neder-Betuwe 2013, 20.

80 Gemeente Neder-Betuwe 2013, 26.

Kansrijk Romeins verleden

Waar de gemeenten Buren, Lingewaard en Neder-Betuwe het belang en de meerwaarde inzien van het zichtbaar, beleefbaar en toegankelijk maken van het Romeinse verleden van de streek De Betuwe, wordt het thema 'de Romeinen' of de Romeinse geschiedenis niet tot nauwelijks genoemd in de beleidsnota's van de gemeenten Culemborg, Tiel en West Betuwe. Enkel in de nota *Cultuurhistorisch beleid voor Culemborg 2006-2010* staat vermeld dat 'de limes' een thema is voor de streek vanuit een provinciale nota van de provincie Gelderland, maar hierbij geeft de gemeente Culemborg aan dat zij vooral in andere thema's zoals Nieuwe Hollandse Waterlinie en waterhuishouding aanknopingspunten ziet.⁸¹ De beleidsnota's van de andere gemeenten zijn gedateerd – zo dateert bijvoorbeeld de *Beleidsnota Recreatie en Toerisme Gemeente Tiel* uit 2005, en zelfs in redelijk recente beleidsdocumenten (de *Perspectiefnota 2019 Gemeente West Betuwe* en *Toekomstvisie Tiel* uit 2019) ontbreekt het Romeinse verleden.⁸² Hier ligt een mooie kans voor de gemeenten, aangezien er goed kan worden ingespeeld op de Romeinse geschiedenis van de regio, zoals duidelijk naar voren komt uit de beleidsdocumenten van de gemeenten Buren, Lingewaard en Neder-Betuwe. Door in het beleid meer in te gaan op het lokale Romeinse verleden, zouden de gemeenten Culemborg, Tiel en West Betuwe kunnen aansluiten op de identiteit van De Betuwe, en zich zo als eenheid te kunnen profileren in het Romeinse verleden.

8.1 Visualisaties

In de regio De Betuwe is in verscheidene vormen van publieksvisualisaties geïnvesteerd om het Romeinse verleden zichtbaar en beleefbaar te maken. Verdeeld over het gebied zijn er informatiepunten te vinden, bezichtigingen van een grafsteen en een monument, streekmusea, en is een reconstructie gemaakt van een Romeinse wachttoren. In Maurik, in de gemeente Buren, bevindt zich een bronzen plakkaatmonument. Op het plakkaat staan Romeinse helmen, een Romeins zwaard, een dolk, en een plattegrond van een Romeins castellum afgebeeld.⁸³ Op de plek van het monument zelf wordt niet veel extra informatie in de vorm van tekst gegeven, maar een stuk verderop in Maurik staat een informatiepunt van Romeinse Limes Nederland. Op dit informatiebord wordt informatie gegeven over het Romeinse castellum *Mannaricum*, dat zich mogelijk op de bodem van de uiterwaard bij het Eiland van Maurik bevindt.⁸⁴

Verder naar het oosten in De Betuwe, in de gemeente Neder-Betuwe, bevindt zich de replica van een grafsteen van de veteraan Marcus Traianus Gumattius. Deze steen is ingemetseld in de toren van de hervormde kerk van Dodewaard.⁸⁵

Afbeelding 20. Reconstructie van een Romeinse wachttoren in Opheusden (gemeente Neder-Betuwe).

Naast deze publieksvisualisatievormen is door een campingeigenaar in dezelfde gemeente geïnvesteerd in de reconstructie van een Romeinse wachttoren, zichtbaar op afbeelding 20. Met steun van onder andere de gemeente Neder-Betuwe en de provincie Gelderland werd de wachttoren in 2016 gebouwd. Naast de wachttoren geeft een bord informatie over de limes, de Romeinen in de Betuwe, en over Romeinse wachttorens. Een ander informatiebord geeft aan de hand van verscheidene QR-codes meer informatie over de verschillende onderwerpen. De wachttoren is op specifieke data geopend voor het publiek, en doordat de toren onderdeel uitmaakt van meerdere fiets- en wandelroutes, wordt het Romeinse verleden zichtbaarder en bekender gemaakt.⁸⁶ In De Betuwe is niet alleen in het straatbeeld op enkele plekken het Romeinse verleden aanwezig. Het Streekmuseum Baron van Brakell en het Flipje- en Streekmuseum Tiel vertellen aan de hand van hun collecties het verhaal van de Romeinen.

81 Bootsma/Westerman 2005, 23.

82 Jansen Venneboer/van Hees 2005; Gemeente West Betuwe 2019; van der Werff/Vink/van Sleeuwen 2019.

83 Hinrichs 2019, Bezichtigingen – Plakkaatmonument Castellum Mannaricum | Maurik (25/05/2021).

84 Hinrichs 2019, Informatiepunten – Informatiepunten Romeinse Limes Nederland (25/05/2021).

85 Hinrichs 2019, Bezichtigingen – De grafsteen van Marcus Traianus Gumattius | Dodewaard (25/05/2021).

86 Hinrichs 2019, Reconstructies – Romeinse wachttoren 'De Spees' | Opheusden (25/05/2021).

8.2 Flipje en Streekmuseum Tiel

Toegankelijkheid tot het verhaal van de Romeinen is belangrijk voor Alexandra van Steen, directeur van het Flipje en Streekmuseum Tiel. In gesprek met haar kwam naar voren welke rol het Romeinse verleden in het museum speelt, hoe dit zichtbaar wordt gemaakt voor het publiek, en in hoeverre het museum hiervoor samenwerkt met de gemeente. Van Steen noemt het museum een instapmuseum; “juist de maatschappelijke waarde van het museum vind ik heel erg belangrijk. Alle programma’s die er zijn voor kinderen, die zijn ook allemaal gratis. Als we iets met *Virtual Reality* doen in het museum, nodigen wij de kinderen uit. Soms maak ik ook tentoonstellingen met schoolklassen. Dat is wel heel erg mooi.” Op deze manier zorgt het museum ervoor dat het Romeinse verleden van het gebied al van jongs af aan zichtbaar is. “Ons tentoonstellingsprogramma is gericht op alles wat met de geschiedenis van Tiel te maken heeft”, aldus Van Steen. Hierbij speelt Flipje een belangrijke rol, de mascotte van het gebied. “Wat wij hier altijd zeggen is dat zonder de Romeinen, Flipje er niet zou zijn geweest. Zo leggen we de link tussen Flipje en de Romeinen.” Met de herinrichting wordt het museum ingericht op gelaagdheid, waar het Romeinse verleden ook een belangrijke rol in speelt.

Het museum trekt samen met de gemeente op om dit verleden te vertellen aan het publiek. Vanuit de gemeente wordt er geluisterd naar de ideeën van Het Flipje en Streekmuseum, en het museum heeft dus ook enige input. “Het is een gelijkaardig contact.” De gemeente heeft niet zo’n heel duidelijke stempel in wat er in het museum zichtbaar zou moeten zijn, maar vanuit het museum zelf zijn er wel belangrijke thema’s, onderwerpen waarin mensen uit de omgeving zich kunnen herkennen. Zo wil het museum bewoners van Tiel, met al hun verschillende nationaliteiten, bevragen op hun begrafenisrituelen. Op die manier kan het publiek zich identificeren met het Romeinse verleden, door de overeenkomsten tussen Romeinse rituelen en rituelen van nu te zien. “Ook bij de nieuwe vitrine van de Romeinen gaan we dat straks doen, want dan focussen we heel erg op begraven, rituelen, rouw en verdriet. We vullen eigenlijk emoties aan objecten.” Door geluid en tast toe te voegen wordt het museum levendig – en dus het verleden – en is er voor ieder wat wils.

Van Steen is van mening dat er een heel Romeins museum gevuld zou kunnen worden met de bijzondere vondsten die in de streek zijn aangetroffen. “Topstukken uit Tiel en De Betuwe gaan vaak automatisch naar de rijksmusea”, legt Van Steen uit. Een mooie oplossing hiervoor zijn de nieuwe technologische ontwikkelingen. “Gelukkig zijn er 3D-printers.” Door van bijzondere vondsten een 3D-print te maken, blijven de stukken toch nog een beetje in het gebied waar het vandaan komt. Juist in het Flipje en Streekmuseum, waar tast een belangrijk onderdeel is, is dit een goede uitkomst. “En die gebruiken we voor kinderen, maar bijvoorbeeld ook voor blinden.” Het museum zet zich op deze manier op verschillende manieren in en alle leeftijden kennis te laten maken met het Romeinse verleden, en dit verhaal toegankelijk te maken voor iedereen.

8.3 Conclusie

De Betuwe is een grote regio, bestaande uit een samenwerking van meerdere gemeenten. Niet in elke gemeente van deze streek speelt het thema ‘de Romeinen’ een even grote rol. De ambitie om het lokale verhaal van de Romeinen zichtbaar te maken voor het publiek komt op verschillende manieren naar voren in de verscheidene Betuwse gemeenten. Waar sommigen gemeenten nog geen duidelijke visie hebben, hebben andere gemeenten al concrete plannen. Dit betreft bijvoorbeeld thematische groepsaccommodaties, een Romeins Belevingspark, of uitkijktorens over de limes in de vorm van Romeinse wachttorens. De gemeenten Buren, Lingewaard en Neder-Betuwe hebben een duidelijke visie om het verhaal over de Romeinen te vertellen. In de beleidsnota’s van de gemeenten Culemborg, Tiel en West Betuwe is het belang van het Romeinse erfgoed niet tot nauwelijks zichtbaar.

Conclusie van het interview

In het *Flipje en Streekmuseum Tiel* is het Romeinse verleden van de gemeente en de streek een belangrijk onderwerp. Het is tot nu toe niet goed gelukt om die Romeinse geschiedenis van Tiel te laten zien, maar daar hoopt het museum met een herinrichting verandering in te brengen. Door een gelaagdheid aan te brengen in de verschillende verdiepingen van het museum, gaat het Romeinse verleden een grotere rol spelen binnen het museum. Het museum heeft als rol om de identiteit van de streek en de omgeving van Tiel uit te stralen. Hierbij is Flipje, de mascotte van Tiel, belangrijk, maar speelt ook de archeologie en het verleden van Tiel een grote rol. Daarnaast ligt de focus van het museum op educatie en de maatschappij; de bewoners van Tiel en hun verbinding met het gebied en het verleden van het gebied zijn hierin belangrijk.

Het *Flipje en Streekmuseum Tiel* is niet heel erg betrokken bij de ontwikkeling van nieuwe gemeentelijke beleidsnota's. De gemeente drukt ook niet zo'n duidelijke stempel op het beleid dat zichtbaar moet zijn in musea, en spreekt zich niet nadrukkelijk uit over de zichtbaarheid van het Romeinse verleden in de gemeente of het museum. Er wordt wel samengewerkt met de gemeente en met de gemeentelijk archeoloog en aangezien het museum zo'n belangrijke rol heeft in de omgeving, wordt er ook geluisterd naar de directeur en haar team. Het museum ziet het liefst een heel Romeins thematisch museum in Tiel staan. De bodem van Tiel is rijk aan Romeinse archeologie en het museum zou het mooi vinden als deze vondsten ook in Tiel tentoongesteld worden. Het museum zou graag topstukken uit de omgeving in de omgeving laten, in eigen context en op eigen bodem, en dat deze niet meteen naar grotere provinciale musea gaan zoals *Museum Het Valkhof* of het *Rijksmuseum van Oudheden*.

9. Ede-Barneveld: Leven buiten het Romeinse Rijk

Gedurende de Romeinse tijd stopte het leven natuurlijk niet bij de grens van het Romeinse Rijk. Ook ten noorden van de limes woonden volken, en dat waren niet per se barbaren of woeste stammen, zoals de Romeinen soms dachten of propageerden. Waar de rivier eerst een duidelijke scheiding tussen het Romeinse Rijk en het gebied ten noorden van de limes was, verandert dit in de loop der jaren. Aan het einde van de tweede eeuw na Christus veranderde dit. Vanaf dat moment kwam er meer contact tussen de twee groepen. Er ontstond handel, in Romeins keramiek, Romeinse sieraden of kleding. Zelfs in de haardracht was de Romeinse invloed terug te vinden. In de gemeenten Ede en Barneveld zijn naast lokale voorwerpen, ook Romeinse voorwerpen aangetroffen bij archeologische opgravingen, wat duidt op een uitwisseling tussen de volken ten zuiden en ten noorden van

Afbeelding 21. Artistieke impressie van Ede-Veldhuizen gedurende de Romeinse tijd.

de rivier.⁸⁷ Waar uit archeologische opgravingen blijkt dat er wel zeker sprake was van Romeinse aanwezigheid en Romeinse invloeden in de gemeenten Ede en Barneveld, is dit niet terug te vinden in de beleidsnota's.

Ambities om het Romeinse verhaal te vertellen

De beleidsdocumenten van de gemeente Ede bevatten redelijk recente nota's voor de cultuursector en de sector vrijetijdseconomie. Echter, in geen van deze documenten komt het thema 'de Romeinen' naar voren. In de *Cultuurnota 2016* geeft de gemeente aan haar historie te kennen, en het erfgoed te waarderen en te beschermen. Hierbij geeft de gemeente aan dat het een belangrijke ambitie is om de cultuurhistorie zichtbaar te maken en de kennis te verspreiden.⁸⁸ Waar dit voor bijvoorbeeld het militair erfgoed wel het geval is, speelt het Romeinse verleden hierin geen rol voor de gemeente. Ook in de *Visie op Recreatie en Toerisme* van de gemeente Ede komt naar voren dat de gemeente kansen ziet in het versterken van het beleefbaar maken van het lokale erfgoed en de cultuurhistorie.⁸⁹ Hierbij wordt wederom de Romeinse geschiedenis achterwege gelaten. Hetzelfde geldt voor de gemeente Barneveld, waarbij de meeste beleidsnota's betreffende toerisme, recreatie en cultuur en erfgoed gedateerd zijn. Zo dateert het *Toeristisch Recreatief Ontwikkelingsplan Barneveld* uit 2008, waarmee het een gemiste kans is voor de gemeente Barneveld om haar aanbod voor toeristen en recreanten niet verder te ontwikkelen.⁹⁰

Plannen voor actuele toeristische nota's

De gemeente is wel bezig met het opstellen van een actuele nota, de *Visie toerisme en recreatie 2030*, waarbij gekeken wordt naar mogelijkheden voor de recreatieve en toeristische sector voor het komende decennium.⁹¹ Hierbij worden ondernemers betrokken, om de identiteit van de gemeente Ede ook lokaal naar voren te laten komen. Voor de nieuwe nota is al de monitor *Economische betekenis vrijetijdseconomie Barneveld* opgesteld door een externe partij, en is de gemeente van plan om de visie na de coronacrisis uit te werken in een uitvoeringsprogramma.⁹² In de presentatie van de nieuwe nota voor toerisme en recreatie en de monitor komt naar voren dat het Romeinse verleden hierin geen rol speelt.

87 Guelen/Guelen 2020, 48-51; Taayke et al. 2012; ter Wal/Witte 2013.

88 Gemeente Ede 2016, 16.

89 Thijs/Gelderman 2017, 13.

90 Nieuwenhuis/Sluisdom 2008.

91 ZKA Consultants 2020a.

92 ZKA Consultants 2020b.

Afbeelding 22. Informatiebord met 'umbo' (Romeinse schildknop) bij flats in Ede-Veldhuizen.

9.1 Visualisaties

Wat betreft visualisaties in het straatbeeld of andere publieksvisualisatievormen is er weinig zichtbaar of beleefbaar voor het publiek. In Ede-Veldhuizen is op de locatie van een Laat-Romeinse nederzetting een informatiebord geplaatst en een muurschildering gemaakt (zie afbeelding 22). Dit heeft ervoor gezorgd dat heel lokaal in Ede, bij de bewoners van de flats, het Romeinse verleden zichtbaarder en beleefbaarder is gemaakt. In samenwerking met buurtbewoners – volwassenen en kinderen – is er een mooi voorbeeld gerealiseerd van hoe omwonenden betrokken kunnen worden bij het lokale Romeinse verleden. Daarnaast zou in de gemeente Ede bijvoorbeeld Het Historisch Museum Ede kunnen inzetten op het bekend maken van de Romeinse geschiedenis. In de gemeente

Barneveld bevindt zich geen historisch museum, maar ook in het Oude Ambachten & Speelgoed Museum zouden ambachten uit het Romeinse leger of replica's van Romeinse speelgoeddobbelstenen aan het publiek kunnen worden getoond. Het zou ook waardevol zijn om in het straatbeeld het publiek kennis te laten maken met de lokale Romeinse geschiedenis, bijvoorbeeld aan de hand van informatieborden. De borden zouden verbonden kunnen worden met de vondsten die zijn gedaan in de gemeenten: het beeldje van de Romeinse godin Minerva (gevonden in de nederzetting Ede-Veldhuizen), de Romeinse gem uit Ede, de bronzen schaal uit Voorthuizen (gemeente Barneveld), of het beeldje dat ook in Ede-Veldhuizen is gevonden, van iemand met een mantel en een offerschaal. De gemeente Barneveld heeft de ambitie om onder andere de bronzen schaal tentoon te stellen in het dorpshuis van Barneveld of in Museum Nairac, waarmee een eerste stap wordt gezet om het Romeinse verleden van de gemeente zichtbaar te maken.⁹³

9.2 Conclusie

Het leven stopte tijdens de Romeinse tijd niet bij de grens van het Romeinse Rijk; ook ten noorden van de limes woonden volken, en ook zij kwamen in contact met de Romeinen en de Romeinse cultuur. Dit Romeinse verleden is wellicht wat minder bekend, zowel voor het publiek als voor de gemeente. Uit de beleidsnota's van de gemeenten Ede en Barneveld blijkt dat hier nog geen concrete plannen liggen om de Romeinse geschiedenis op het publiek over te brengen. Alhoewel het thema 'de Romeinen' is nauwelijks zichtbaar in de beleidsnota's van de gemeenten, is er op het gebied van publieksvisualisatievormen wel al het een en ander geïnvesteerd.

10. Dreumel: Waar Maas en Waal elkaar vinden

Afbeelding 23. Werkzaamheden van de archeologische werkgroep 'Expeditie Over de Maas'.

Tot slot, een plek die jarenlang niet interessant leek voor de Romeinse archeologie, maar waar sinds een aantal jaren een hele andere wending wordt gegeven aan het verhaal van de gemeente West Maas en Waal. Op de plek waar het zandwinnings- en natuurontwikkelingsproject *Over de Maas* in 2010 begon was sprake van een lage archeologische verwachting, en het was dus ook een verrassing toen onder andere Romeinse vondsten naar boven kwamen. Inmiddels is de archeologische werkgroep *Expeditie Over de Maas* opgericht die bij het project is betrokken, en sinds 2015 worden de vondsten die bij de zandzuiger naar boven komen goed in de gaten gehouden door leden van de werkgroep.⁹⁴ Op dit moment wordt er nog geschiedenis geschreven in het gebied, en zal uit verder onderzoek moeten blijken wat het verhaal van de Romeinen op deze plek precies inhoudt, om dit uiteindelijk op een zo zichtbaar en beleefbaar mogelijke manier over te brengen op het publiek.

Kansen voor 'de Romeinen'

Aangezien het gebied Over de Maas bij Dreumel jarenlang werd aangeduid met een lage archeologische verwachting, is het vanzelfsprekend dat de gemeente West Maas en Waal nog geen idee had van het rijke Romeinse verleden dat zich onder de grond bevindt. Om deze reden wordt de connectie met de Romeinen ook niet gelegd in beleidsnota's. Zo wordt bijvoorbeeld in het *Bestemmingsplan Over de Maas* uit 2009 nogmaals genoemd dat het gebied na onderzoek een lage archeologische waarde heeft gekregen.⁹⁵ Het is echter wel opvallend dat het thema 'de Romeinen' ook in latere beleidsdocumenten niet wordt aangehaald. Zo wordt in de *Structuurvisie 2025* van de gemeente West Maas en Waal op meerdere plekken aangegeven of een gedeelte van de gemeente een locatie betreft met een hoge archeologische waarde, maar hierbij wordt het gebied van Over de Maas niet genoemd. Het zandwinnings- en natuurontwikkelingsgebied wordt wel genoemd als plek met recreatieve potentie, maar het is een gemiste kans om het Romeinse verleden hierbij niet te betrekken.⁹⁶

Zoeken naar de verbinding met het Romeinse verleden

In de *Structuurvisie Recreatieconcentratiegebieden 2026* uit 2017 staat de vrijetijdseconomie van de gemeente West Maas en Waal centraal, maar hierbij speelt het Romeinse verleden geen rol.⁹⁷ Het gebied van en het project Over de Maas wordt verscheidene keren aangehaald als interessant gebied voor recreatie en toerisme, alleen ontbreekt hierin de verbinding met de historie van het gebied – en dus met de Romeinse geschiedenis. Alhoewel het exacte verhaal over de Romeinen bij Dreumel en in de gemeente West Maas en Waal nog niet is opgeschreven, liggen er zeker kansen voor de gemeente om al ideeën te ontwikkelen met de Romeinse vondsten die bij Over de Maas gedaan zijn. Het zou waardevol zijn om de ambitie van de gemeente om het Romeinse verleden zichtbaar en beleefbaar te maken in toekomstige beleidsnota's te zien, en zo aan het publiek te laten zien wat de waarde van het Romeinse erfgoed is.

94 Guelen/Guelen 2020, 52-55; de Roller/Ufkes 2004, 15-20; Wullink 2005, 12-13; <http://www.expeditie-overdemaas.nl/>.

95 Janse 2009, 17.

96 Kienontwerp/Gemeente West Maas en Waal 2015, 28.

97 Gemeente West Maas en Waal 2017, 5.

10.1 Visualisaties

Alhoewel het onderzoek van Expeditie over de Maas nog in volle gang is, zet de archeologische werkgroep zich wel in om het lokale verleden bij het publiek bekend te maken. Zo is er bij het depot van de groep een tijdelijke ArcheoHotspot geweest, waar bezoekers het archeologisch materiaal dat is gevonden kan bekijken. Daarnaast organiseert de werkgroep evenementen die toegankelijk zijn voor het publiek, zoals de onthulling van de Romeinse kano tijdens de Nationale Romeinenweek in 2019, of open dagen tijdens de Nationale Archeologiedagen of tijdens de dag *Open Maas en Waal* (afbeelding 24). Op deze manier probeert de archeologische werkgroep van het project het verleden toch zichtbaar en beleefbaar te maken bij bewoners en bezoekers van het gebied.

Afbeelding 24. De onthulling van de Romeinse kano tijdens de Nationale Romeinenweek trok in 2019 veel publiek.

10.2 Conclusie

Een gebied dat jarenlang werd aangeduid met een lage archeologische verwachting bevindt zich in de gemeente West Maas en Waal. Tijdens baggerwerkzaamheden werd duidelijk dat het gebied een verrassend rijk Romeins verleden heeft, waardoor er kansen liggen om dit verhaal over te brengen op het publiek. De gemeentelijke beleidsnota's tonen aan dat 'de Romeinen' (nog) geen rol spelen in de gemeente, maar de archeologische werkgroep *Expeditie Over de Maas* zet zich wel al in om deze lokale Romeinse geschiedenis toegankelijk te maken voor bewoners en bezoekers. Het is mogelijk dat de gemeente zich niet bewust is van haar Romeinse verleden, hier de waarde niet van inziet, of dat de gemeente niet weet op welke manieren haar Romeinse erfgoed gevisualiseerd kan of moet worden.

11. Advies en aanbevelingen

In dit hoofdstuk staat per gemeente beschreven wat het advies is om het Romeinse verleden zo zichtbaar en beleefbaar mogelijk te maken. Een onderzoek van gemeentelijke beleidsnota's heeft geleid tot dit advies, waarbij als hoofdlijn is gekeken naar in hoeverre het gemeentelijk beleid aansluit op het verhaal over de Romeinen zoals beschreven staat in *De Tijdreisgids*.⁹⁸ Daarnaast worden overkoepelende adviezen gegeven, en is een paragraaf gewijd aan aanbevelingen tot vervolgonderzoek, die eveneens overkoepelend zijn voor de hele provincie Gelderland.

11.1 Advies

Gemeente Nijmegen

In beleidsstukken van de gemeente Nijmegen komt duidelijk naar voren dat de gemeente de meerwaarde inziet van het overbrengen van de Romeinse geschiedenis. Het thema 'de Romeinen' speelt een grote rol, en de gemeente vindt het van belang om hierbij te kijken naar de behoefte van inwoners en bezoekers. In samenwerking met Museum Het Valkhof probeert de gemeente het verhaal over de Romeinen zo goed mogelijk zichtbaar en beleefbaar te maken. Alhoewel het thema 'de Romeinen' binnen de gemeente op veel plekken op verschillende manieren gevisualiseerd wordt, zou de gemeente ook kunnen inzetten op nieuwe technologische ontwikkelingen, zoals *virtual* of *augmented reality*. Hierdoor kunnen verschillende doelgroepen bereikt worden, en wordt het Romeinse verleden zichtbaar voor jong en oud. Bewoners en bezoekers vinden het historische karakter van Nijmegen nog te weinig zichtbaar en beleefbaar, en de gemeente zou hierop kunnen inspelen door het Romeins aanbod meer en beter te promoten.

Om te voldoen aan de vraag van bewoners en bezoekers naar zingeving en betekenis, en het beter zichtbaar en beleefbaar maken van het historische karakter van Nijmegen, zou de gemeente meer Romeins gerelateerde activiteiten kunnen organiseren (voor verschillende doelgroepen, en door eventueel in te zetten op *virtual* en *augmented reality*). Daarnaast zou de gemeente Nijmegen het Romeins aanbod meer en beter kunnen promoten, kunnen investeren in meer informatieborden (zoals de straatpatroonvisualisatie op het Maasplein wordt voorzien van een informatiebord) en ervoor kunnen zorgen dat deze borden up-to-date blijven en onderhouden worden.

De ambitie van de gemeente Nijmegen om haar Romeinse verleden zichtbaar en beleefbaar te maken kan goed aansluiten op de vraag naar *experience leisure-activiteiten*. De gemeente doet hierbij goed aan het promoten en organiseren van activiteiten rondom de rol van de Romeinen in Nijmegen, bijvoorbeeld bij de legerkampen op de Hunerberg, bij Oppidum Batavorum op het Kops Plateau en Het Valkhof en bij Ulpia Noviomagus in het westen van de stad Nijmegen. Voor deze *experience leisure-activiteiten* liggen er voor de gemeente Nijmegen mogelijkheden voor Romeins thematische parken of evenementen gerelateerd aan het thema 'de Romeinen', zoals de jaarlijks terugkerende Romeinenweek.

Gemeente Berg en Dal

Aan de oostelijke kant van Nijmegen, in de gemeente Berg en Dal, bevindt zich het tot nu toe enige ontdekte Romeins aquaduct van Gelderland. De gemeente ziet hiervan ook de waarde in en beschrijft in meerdere beleidsnota's welke rol het Romeinse verleden binnen de gemeente moet spelen. Hierbij komt voornamelijk de ambitie om samen te werken met lokale ondernemers naar voren. Aan de hand van het project *Roman Mile* wil de gemeente ondernemers betrekken bij een Romeins thematische route langs de limes. De lokale ondernemers kunnen hierop inspelen door Romeins eten of Romeins gerelateerde activiteiten in combinatie met overnachtingen – eventueel in Romeinse stijl – aan te bieden aan bezoekers van het gebied. Voor de gemeente Berg en Dal liggen er nog kansen om visualisaties te plaatsen voor de Romeinse dakpannen- en pottenbakkerij op de Holdeurn. Daarnaast kunnen bijvoorbeeld meer informatieborden, Romeins gerelateerde kunstwerken of (muur)schilderingen, het *Via Romana gebak* voor eenieder die de *Via Romana* route fietst, landschapsvorming of straatpatroonvisualisaties een toegevoegde waarde hebben in het zichtbaar maken van het Romeinse verleden.

De gemeente Berg en Dal heeft geen visualisaties geplaatst over de dakpannen- en pottenbakkerij op de Holdeurn of het Romeins oeverwallensysteem bij Millingen aan de Rijn. Aangezien de gemeente deze locaties wel in haar beleid noemt, liggen hier nog genoeg kansen om aan de hand van visualisaties bezoekers in te lichten over de Romeinse activiteiten op deze plekken. Door meer informatieborden in de gemeente Berg en Dal te verspreiden of door het plaatsen van Romeins gerelateerde kunstwerken of (muur)schilderingen – inclusief informatie over de visualisatie of een gekoppelde QR-code die meer informatie verschaft – kan de gemeente haar Romeinse geschiedenis bekender maken bij het algemene publiek. Daarnaast zouden infrastructurele visualisaties zoals landschapsvorming of straatpatroonvisualisaties met bijbehorende informatie het Romeinse verleden van de gemeente Berg en Dal op een subtiële manier verder beleefbaar kunnen maken.

98 Guelen/Guelen 2020.

Gemeente Arnhem

De gemeente Arnhem heeft al een deel waargemaakt van haar ambities om het Romeinse verleden zichtbaar te maken. Zo is met de bouw van de reconstructie van een gedeelte van het castellum Meinerswijk en de Romeinse tuin *De Steenen Camer* het Romeinse verhaal bekender gemaakt. In de gemeente blijkt er meer vraag te zijn naar activiteiten met een hogere participatie- en belevingsgraad, zogeheten *experience leisure*-activiteiten. Het kan een kwestie zijn van een communicatiekans – meer bekendheid genereren van de Romeins gerelateerde activiteiten die al worden aangeboden – of een ontwikkelingskans – meer Romeins thematische activiteiten ontwikkelen zodat het aanbod voldoet aan de vraag. Aangezien de gemeente zelf al aangeeft haar Romeinse geschiedenis zichtbaar en beleefbaar te willen maken, zou het een gemiste kans zijn om niet te voldoen aan de vraag naar *experience leisure*-activiteiten, bijvoorbeeld in de vorm van (het promoten van) activiteiten in en rondom castellum Meinerswijk en de limes bij Arnhem, of door gebruik te maken van *virtual* en *augmented reality*, waarmee een jongere doelgroep kan worden aangesproken.

De gemeente Arnhem heeft een gedateerde beleidsnota voor de gemeentelijke cultuurhistorie. Uit dit beleidsdocument kwam naar voren dat de gemeente haar plannen en ambities voor het zichtbaar en beleefbaar maken van het Romeinse verleden heeft uitgevoerd, maar hieruit komt niet naar voren wat de toekomstige plannen zijn op de lange termijn. Daarnaast liggen er kansen voor de gemeente om de stad Arnhem hierbij te betrekken, aangezien het Romeinse erfgoed van het gebied nu alleen zichtbaar is in Meinerswijk.

Aangezien de gemeente zelf al aangeeft haar Romeinse geschiedenis zichtbaar en beleefbaar te willen maken, zou het een gemiste kans zijn om niet te voldoen aan de vraag naar *experience leisure*-activiteiten, bijvoorbeeld in de vorm van (het promoten van) activiteiten in en rondom castellum Meinerswijk en de limes bij Arnhem. De gemeente wil het stadsdeel Meinerswijk meer betrekken bij de stad, en een ontmoetingsplek tussen het centrum en Meinerswijk creëren. Door de verbinding tussen deze twee stadsdelen te leggen en het Romeinse verleden hierbij te betrekken, kan het publiek kennismaken met het verhaal over de Romeinen in Arnhem.

Gemeente Zevenaar

In de gemeente Zevenaar worden 'de Romeinen' als een kansrijke kracht en identiteit gezien, waarbij de gemeente graag de verbinding maakt met het water. Deze verbinding met het water was gedurende de Romeinse tijd al belangrijk: de limes als grenszone, en de Drususdam, een strekdam aangelegd door de Romeinen, in wat nu gemeente Zevenaar is. De gemeente heeft duidelijke plannen om dit stuk Romeinse geschiedenis zichtbaar én beleefbaar te maken bij het publiek. Naast het grootse plan van het Romeins thematisch speelpark *Carvium Novum*, ziet de gemeente ook mogelijkheden om informatie over de Romeinen op andere manieren te verstrekken. Voorbeelden zijn Romeinse bordspellen toevoegen aan picknickbanken, een 'vakantie doe-boek' ontwikkelen voor jonge mensen, het gebruik van mobiele ArcheoHotspots, of lege winkelpanden vullen met informatie over de limes en de Romeinen.

De gemeente Zevenaar zorgt ervoor dat de verscheidene (toekomstige) publieksvisualisatievormen voldoen aan de verschillende behoeften van bewoners en bezoekers. Aangezien de gemeente al duidelijke plannen heeft, is het enige advies voor de gemeente om bij de projecten samen te werken met lokale ondernemers of een koppeling te maken met populaire nieuwe media.

Gemeente Wijchen

In de gemeente Wijchen is ook sprake van een rijk Romeins verleden. Op dit moment wordt dit verleden op verscheidene manieren gevisualiseerd. Uit de gemeentelijke beleidsnota's blijkt ook dat de gemeente kansen ziet om het onzichtbare Romeinse verleden zichtbaar te maken. Daarnaast zorgt een samenwerking tussen de gemeente en Museum Kasteel Wijchen ervoor dat de Romeinse geschiedenis zichtbaar is in het museum én in het straatbeeld. Dit gebeurt aan de hand van wegmarkeringen en het plaatsen van informatieborden, maar ook door het ontwikkelen van een virtuele wandeling door Wijchen. Aan de hand van *augmented reality* zet de gemeente in op populaire nieuwe technologische vernuftigheden, om zo middels de fietsroute-app *Luxe achter de Limes* informatie over Romeins Wijchen te delen met de gebruiker.

Voor de gemeente Wijchen liggen er wel nog kansen bij meer participatiegerichte activiteiten. Routes met informatie- en stoppunten bij horecagelegenheden of speurtochten voor kinderen kunnen hiervan voorbeelden zijn, om zo in samenwerking met lokale ondernemers ervoor te zorgen dat op meerdere plekken binnen de gemeente het verhaal over de Romeinen verteld wordt.

Gemeente Ermelo

Een stuk ten noorden van de limes, in de gemeente Ermelo, zijn ook sporen aangetroffen van de Romeinen. De tot nu toe enige twee ontdekte Romeinse marskampen van Nederland bevinden zich hier. De gemeente beschouwt deze geschiedenis als onderdeel van haar identiteit, en ziet in dat dit een aantrekkelijk onderdeel is van de woonomgeving en recreatieve omgeving van de gemeente Ermelo. Deze geschiedenis zichtbaar en beleefbaar maken hoopt de gemeente te doen aan de hand van recreatieve routes, participatiegerichte apps, thematische festiviteiten, en door het zichtbaar maken van de wal en gracht van het recent ontdekte marskamp.

Het advies voor de gemeente Ermelo is om een actueel toeristisch en recreatief beleid te realiseren, het tweede ontdekte marskamp ook zichtbaar en toegankelijk te maken, en eventueel te onderzoeken wat de mogelijkheden zijn om het eerste ontdekte marskamp toegankelijk te maken voor automobilisten van de N302, de provinciale weg die het marskamp doorkruist.

Gemeente Overbetuwe

De Romeinse resten van de gemeente Overbetuwe zijn goed beleefbaar, maar niet zichtbaar boven de grond. De restanten van de Gallo-Romeinse tempels die zich hier bevinden, liggen onder de vloer van de Grote Kerk te Elst. De gemeente heeft een duidelijke visie om het verhaal van de Romeinen in de regio over te brengen. Concrete plannen die de gemeente heeft zijn bijvoorbeeld een Romeins-Bataafs *re-enactment*-festival, een Romeins Festijn, de tempelresten tot cultuurattractie maken, een historische speeltuin, een Limespark, of Romeins thematische groepsaccommodaties. Het enige advies voor de gemeente Overbetuwe is om deze ideeën te koppelen met technologische ontwikkelingen zoals apps, *virtual of augmented reality*, of audio of videobeelden om een impressie van het Romeinse leven te geven. Daarnaast is het van belang dat de gemeente goed samenwerkt met het kerkbestuur, aangezien de tempelresten in het Tempel | Kerk Museum hier deel van uitmaken.

Aangezien in de gemeente Overbetuwe de resten van de Gallo-Romeinse tempels in de Grote Kerk in Elst alleen onder de kerkvloer en op afspraak te bewonderen zijn, ligt er een kans voor de gemeente (eventueel in samenwerking met het museum en het kerkbestuur) om dit Romeinse erfgoed zichtbaar te maken. Dit kan aan de hand van publieksvisualisatievormen in het straatbeeld of door het meer promoten of toegankelijker maken van de restanten en het museum. Hierbij kan ook rekening worden gehouden met mindervaliden. Aangezien de Romeinse resten niet te bezoeken zijn voor rolstoelgebruikers of mensen die slecht ter been zijn, zou er aan de hand van technologische ontwikkelingen ook boven de kerkvloer een soort museumervaring gecreëerd kunnen worden.

Regio De Betuwe

De regio De Betuwe bestaat uit een samenwerking van meerdere gemeenten, en binnen deze gemeenten zijn er verschillen in hoeverre het thema 'de Romeinen' een grote rol spelen in het gemeentelijk beleid. Enkele gemeenten hebben al plannen om het Romeinse verleden zichtbaar te maken, onder andere het plaatsen van uitzichttorens (in de vorm van Romeinse wachttorens), groepsactiviteiten met Romeins thema, of een Romeins Belevingspark. Voor de gemeenten waarin het Romeinse verleden niet naar voren komt liggen er kansrijke mogelijkheden om een verbinding te maken met dit deel van de geschiedenis. Op deze manier kan de streek een eenheid vormen en de Romeinse geschiedenis inzetten als deel van de identiteit. Samenwerking met lokale ondernemers en historische verenigingen kan deze identiteit nog meer versterken. Aangezien De Betuwe onderdeel is van de regio Rivierenland, zou hierbij een mooie connectie kunnen worden gemaakt tussen de rol van het water in de Romeinse tijd, en de rol die het vandaag de dag speelt.

Binnen de regio De Betuwe ontbreekt voor de gemeenten Culemborg, Tiel en West Betuwe het thema 'de Romeinen' in de beleidsnota's. Alhoewel het Romeinse verleden wellicht niet in elke gemeente in De Betuwe duidelijk naar voren komt in de vorm van grondsporen en archeologische vondsten, kunnen de gemeenten zich wel als eenheid van de regio De Betuwe profileren. Het Romeinse verleden is op meerdere plekken in de streek sterk aanwezig, en kan door de verscheidene gemeenten op verschillende manieren worden ingezet als deel van hun identiteit. Door koppeling te zoeken en verbinding te maken met naburige gemeenten, kan deze identiteit worden versterkt.

Gemeenten Ede en Barneveld

Niet alleen ver ten noorden van de limes, maar ook vlakbij de grens van het Romeinse Rijk ging het leven tweeduizend jaar geleden gewoon door. Dat de Romeinen contact hadden met deze volken blijkt uit vondsten en huisplattegronden die zijn aangetroffen tijdens opgravingen. De invloed van de Romeinse cultuur en de Romeinse geschiedenis is in de beleidsnota's van de gemeenten Ede en Barneveld niet goed zichtbaar. De gemeenten zien kansen in het versterken van het beleefbaar maken van het erfgoed en de cultuurhistorie, maar hebben onvoldoende kennis van het lokale Romeinse verleden, of weten niet goed op welke manier dit zichtbaar moet worden gemaakt. Door aan te sluiten op het verhaal over de Romeinen in *De Tijdreisgids*, liggen er voor de gemeenten mogelijkheden om zich te profileren binnen de Romeinse geschiedenis.⁹⁹ Dit kan bestaan uit het Romeinse verleden deel laten uitmaken van musea in de gemeenten, informatieborden plaatsen, of routes en apps ontwikkelen die bijvoorbeeld verbonden zijn met de vondsten uit Ede-Veldhuizen of Voorthuizen.

Gemeente West Maas en Waal

Een plek waar sinds kort pas bekend is hoe rijk het Romeinse verleden hier is, bevindt zich in de gemeente West Maas en Waal. Om deze reden maakte het verhaal van de Romeinen nog geen deel uit van de gemeentelijke beleidsnota's. Ook in latere beleidsdocumenten wordt het thema 'de Romeinen' niet genoemd; dit kan te maken hebben met het feit dat de gemeente niet voldoende op de hoogte is van haar Romeinse verleden, of omdat men niet weet hoe dit zichtbaar moet worden gemaakt. Het advies voor de gemeente is om – eventueel in samenwerking met de archeologische werkgroep of met een lokale historische vereniging – zich meer in te zetten om het Romeinse verleden over te brengen aan het publiek. Een voorbeeld hiervan kan het laten zien van vondsten zijn, bijvoorbeeld tijdens grote evenementen zoals de Nationale Romeinenweek of de Nationale Archeologiedagen.

Het project *Over de Maas* is op dit moment nog in volle gang, en in de komende jaren moet duidelijker worden wat het verhaal over de Romeinen in de gemeente West Maas en Waal precies is. Alhoewel dit verhaal nog niet helemaal bekend is, zou de gemeente wel kunnen nadenken over het tonen van enkele vondsten, zoals een tijd het geval was met de tijdelijke ArcheoHotspot.

Overkoepelende adviezen

Aan de hand van het uitgevoerde onderzoek kunnen enkele overkoepelende adviezen worden gegeven, die voor meerdere gemeenten kunnen gelden en provinciebreed kunnen zijn. Ten eerste, en ook aangezien het samenhangt met een van de aanleidingen voor dit onderzoek, zou het waardevol zijn voor de gemeenten die genomineerd zijn voor de UNESCO Werelderfgoedlijst, om zich op een meer uniforme manier te presenteren. Door samenwerking tussen de in Gelderland genomineerde terreinen (Elst, Nijmegen, Berg en Dal, en Herwen) kan de Gelderse limes herkenbaar en daardoor zichtbaarder worden voor het publiek. Hierbij kan gedacht worden aan terugkerende elementen bij informatieborden, herkenbare paaltjes op locaties waar het verhaal over de Romeinen verteld wordt, of een gekoppelde website waarmee snel een overzicht gegeven wordt van de verschillende plekken in Gelderland. De genomineerde terreinen kunnen meer inspelen op de enorme potentie die de Werelderfgoed-status heeft. Aangezien de status van UNESCO Werelderfgoed een aantrekkingskracht heeft op toeristen, recreanten en ondernemers, is het waardevol en interessant voor de gemeenten om te investeren in verschillende publieksvisualisatievormen. Hierbij is het van belang dat de terugkerende elementen zoals QR-codes of andere informatiedragers goed worden onderhouden en up-to-date worden gehouden. Dit is belangrijk voor het overdragen van informatie en is iets wat verwacht mag worden van locaties die een UNESCO Werelderfgoed-status hebben. De rol voor het onderhoud en up-to-date houden ligt bij de provincie Gelderland en de Gelderse gemeenten.

Het tweede overkoepelend advies bevindt zich op lokaal niveau. De aanbeveling is om per gemeente een werkgroep samen te stellen, waarin zich meerdere mensen uit de desbetreffende gemeente bevinden. Door een werkgroep te creëren met ambtenaars, archeologen en historici, mensen met verschillende culturele achtergronden, mensen uit verschillende vakgebieden, historische verenigingen, musea, scholen, ondernemers en mensen met een handicap, ontstaat er een diverse groep vanuit verschillende invalshoeken. Hierbij kunnen ook gemeentelijk archeologen worden betrokken, omdat bij hen ook veel expertise over een specifiek gebied ligt. Daarnaast zou het waardevol zijn om hierbij ook specialisten uit communicatie of het erfgoedtoerisme te betrekken, evenals specialisten op het gebied van diversiteit en inclusiviteit. De leden van deze werkgroep zouden in gesprek gaan met de gemeente om te kijken op welke manieren het Romeinse verleden zichtbaar en beleefbaar kan worden gemaakt. Hierbij komt naar voren waar de verschillende partijen behoefte aan hebben, op welke wijze aan deze vraag kan worden voldaan en tot welk aanbod van de presentatie naar het publiek dit kan leiden. Een samenwerking tussen deze partijen kan zorgen voor een maximale input vanuit verschillende richtingen, om in te zetten op de verschillende doelgroepen binnen 'het publiek', en om er zo voor te zorgen dat het Romeinse verleden op een zo'n divers mogelijke manier op het publiek wordt overgebracht. Door dit gezamenlijk op te pakken en aan het publiek te laten zien, wordt een verbinding tussen de verschillende verhaalplekken gelegd.

Een derde overkoepelend advies is het toegankelijk maken van de verhaalplekken voor mindervaliden en niet-Nederlands sprekende bewoners of bezoekers. Voorbeelden waar het Romeinse verleden lastig toegankelijk is voor bijvoorbeeld rolstoelgebruikers zijn het Tempel | Kerk Museum Elst of het Romeinse marskamp op de Ermelosche Heide. Een investering in technologische ontwikkelingen zoals *virtual* of *augmented reality* of videomateriaal van de verhaalplekken zou al waardevol zijn om het Romeinse erfgoed toegankelijker te maken. Daarnaast zijn veel informatieborden en QR-code-gekoppelde websites vaak in het Nederlands, waardoor niet-Nederlands sprekende inwoners of bezoekers geen aanvullende informatie krijgen. Zeker aangezien enkele terreinen mogelijk op de UNESCO Werelderfgoedlijst komt en dit ook toeristen vanuit andere landen aantrekt, zou het van toegevoegde waarde zijn om informatie in meerdere talen beschikbaar te maken. Op deze manier worden de verhaalplekken zelf niet alleen toegankelijk, maar is het verhaal over de Romeinen ook daadwerkelijk voor iedereen toegankelijk. Aangezien dit overkoepelende advies provinciebreed geldt, ligt de rol voor de uitvoer hiervan bij de provincie Gelderland.

Een vierde overkoepelend advies gaat over het gebruikmaken van wat er al is. Er liggen voor gemeenten kansen om aan te sluiten bij nationale evenementen zoals de Romeinenweek en de Nationale Archeologiedagen. Dit is aantrekkelijk voor gemeenten om verschillende redenen. Ten eerste betekent het dat bewoners en bezoekers een bepaalde gemeente of gebied bezoeken, waarbij men kennismakt met het Romeinse verleden. Ten tweede kan het bezoeken van een gebied in de toekomst voordelig zijn, aangezien dit kan leiden tot de terugkeer naar een gebied en het delen van informatie over het gebied met kennissen, vrienden of familie. Ten derde kunnen ondernemers aansluiten bij een evenement zoals de Romeinenweek, en hierop inspelen, wat meer bezoekers en meer inkomsten kan genereren. Dit advies over gebruikmaken van evenementen en onderzoeken die er al zijn, haakt ook in op een onderzoek van Wouter Hinrichs. Aan de hand van zijn onderzoek en de inventarisatie die hij hiervoor heeft uitgevoerd, is er veel informatie naar voren gekomen over de publieksvisualisatievormen van het Romeinse erfgoed in Gelderland. Door het up-to-date houden en toegankelijk maken van het product dat hieruit is voortgekomen, kan het voor het publiek beter zichtbaar worden wat het Romeinse erfgoed in Gelderland inhoudt en op welke plekken en manieren dit te beleven is. De rol voor de uitvoer van dit advies ligt bij de gemeenten.

11.2 Aanbevelingen

In deze paragraaf staan aanbevelingen voor eventueel vervolgonderzoek. Hierbij worden ook overkoepelende aanbevelingen gegeven, waar de provincie of Gelderse gemeenten op kunnen inhaken. De vervolgonderzoeken zijn gericht op verschillende partijen die per aanbeveling worden toegelicht, en kunnen bijdragen aan het zo zichtbaar, beleefbaar en toegankelijk mogelijk maken van het Romeinse verleden.

Publieksonderzoek

De eerste aanbeveling voor vervolgonderzoek zou een grootschalig onderzoek zijn waarvoor het publiek – geïnteresseerden in het Romeinse verleden, bezoekers van musea, of toeristen en recreanten – bevraagd worden. Dit zou kunnen gebeuren aan de hand van enquêtes die naar mensen thuis worden gestuurd – online of per brief, of door bezoekers van Gelderse musea te bevragen. Op deze manier wordt niet alleen van bovenaf, vanuit beleidsambtenaren van een gemeente of wethouders van de provincie, bepaald hoe het verhaal over de Romeinen in Gelderland zou moeten worden verteld, maar heeft het publiek zelf ook de mogelijkheid om aan te geven waar hun interesse ligt of waar zij behoefte aan hebben. Dit vervolgonderzoek kan voor de hele provincie Gelderland worden uitgevoerd.

Creatieve en innovatieve manieren

De tweede aanbeveling voor vervolgonderzoek betreft een vervolgonderzoek voor de provincie Gelderland. De aanbeveling is om creatieve mensen en organisaties te betrekken bij het zichtbaar en beleefbaar maken van het Romeinse verleden. Hier liggen mogelijkheden om aan dit onderzoek studenten van bijvoorbeeld ArtEZ – hogeschool voor de kunsten – te koppelen, om op deze manier een combinatie te maken van creatieve mensen en de doelgroep jonge studenten. Uit het onderhavig onderzoek kwam naar voren dat veel ideeën die al zijn uitgevoerd om ‘de Romeinen’ zichtbaar te maken, vaak hetzelfde zijn. Alhoewel activiteiten zoals recreatieve routes en borden met extra informatie over een onderwerp zeker van toegevoegde waarde zijn, zijn er mogelijk innovatievere manieren om het Romeinse verleden over de brengen op het publiek. Mensen die creatief zijn hebben dikwijls vernieuwende ideeën om het Romeinse erfgoed zichtbaar te maken op bijvoorbeeld speelse manieren. Er zijn veel verschillende mensen die onder de noemer ‘het publiek’ vallen, en de een heeft een andere behoefte aan kennisoverdracht dan de ander. Door verschillende verfrissende manieren te bedenken om het verhaal over de Romeinen over te brengen, is er voor ieder wat wils. In dit vervolgonderzoek zou het Romeinennetwerk van Gelderland een rol kunnen spelen. Bij dit netwerk zijn erfgoedorganisaties, musea, gemeenten en historische en archeologische verenigingen aangesloten. Door de vele connecties binnen dit netwerk zou er aan de hand van een samenwerking met creatieve mensen en organisaties provinciebreed een plan kunnen worden opgesteld om het Romeinse verleden op een innovatieve en vernieuwende manier over te brengen op het publiek.

Educatiegericht

De derde aanbeveling is gericht op de jongere doelgroep, op scholieren. Dit vervolgonderzoek zou lokaal uitgevoerd kunnen worden. Mijn aanbeveling zou zijn om het aanbod op educatief vlak te vergroten, zodat kinderen op jonge leeftijd al kennis kunnen maken met de Romeinse geschiedenis. Hierbij moet gekeken worden naar de manier van leren die bij de bepaalde leeftijdsgroepen horen om hierop te kunnen inspelen en het Romeinse verleden van jongs af aan over te brengen. Dit zou een mooi initiatief kunnen zijn vanuit de provincie Gelderland, door samen te werken met de Gelderse gemeenten en ervoor te zorgen dat het verhaal over de Romeinen in de provincie Gelderland duidelijk wordt bij scholieren. Hierin ligt voornamelijk een rol voor gemeenten en lokale musea en/of historische verenigingen, in samenwerking met scholen en docenten. Voor deze aanbeveling zou meer gebruik moeten worden gemaakt van het educatieplatform dat op *Romeinen.nl* wordt aangeboden, waar al een scala aan lesmateriaal over de Romeinse geschiedenis beschikbaar is.

Optimalisatie van publiekvisualisatie

De vierde aanbeveling is gericht op veldbezoeken en de bijdrage hiervan. Een mogelijke onderzoeksvraag voor deze aanbeveling zou als volgt kunnen zijn: *Op welke manier kunnen veldbezoeken bijdragen aan het onderzoek naar de optimalisatie van publiekvisualisatie van het Romeinse limes-erfgoed in Gelderland?* Een vervolgonderzoek waarbij deze vraag centraal staat is interessant, omdat het inzicht kan geven in de bijdrage van de wijze van publiekvisualisaties van het Romeinse erfgoed in Gelderland. Dit vervolgonderzoek is gericht op een inventarisatie, en op de manier waarop het erfgoed aan het publiek wordt gepresenteerd. Voor dit onderzoek zou gekeken moeten worden naar succesvolle manieren van publiekvisualisaties, eventueel met vergelijkingen van andere Nederlandse provincies of uit het buitenland. Deze aanbeveling kan lokaal worden onderzocht, maar ook op gemeentelijk niveau, provinciebreed of landelijk.

Gemeenten betrekken bij het verhaal

De vijfde aanbeveling is gericht op gemeentelijk niveau. Deze aanbeveling voor vervolgonderzoek houdt in dat er door een externe partij onderzocht zou moeten worden hoe minder betrokken gemeenten, meer betrokken kunnen worden bij het vertellen van het verhaal over de Romeinen. Voor dit onderzoek zou onderzocht moeten worden wat de reden is dat een bepaalde gemeente minder betrokken is, en wat er eventueel voor zou kunnen zorgen om een gemeente meer betrokken te krijgen om het Romeinse verleden zichtbaar en beleefbaar te maken. Hieruit zou een beleidsgerichte advisering kunnen voortkomen. Een advies voor dit vervolgonderzoek zou kunnen zijn dat gemeenten zelf meer op zoek moeten gaan de expertise, die vaak al binnen de gemeente zelf ligt bij gemeentelijk archeologen of regioarcheologen.

In gesprek met meer museumdirecteuren

Een zesde aanbeveling hangt samen met een gedeelte van de uitvoering van dit onderzoek. Het zou een waardevolle toevoeging zijn om interviews uit te voeren met directeuren van musea op alle verhaalplekken die voor het literatuuronderzoek zijn onderzocht. Voor dit onderzoek is de keuze voor vijf museumdirecteuren gemaakt om het overzichtelijk te maken en voor een spreiding tussen plekken te zorgen die wel en niet zijn genomineerd voor de UNESCO Werelderfgoedlijst. Het zou interessant zijn om de uitgevoerde interviews breder te trekken naar meer museumdirecteuren. Hierdoor had een groter en overkoepelend beeld geschetst kunnen worden over de rol van het gemeentelijk beleid in de verschillende musea in Gelderland, en hoe het verhaal over de Romeinen hier zichtbaar wordt gemaakt.

UNESCO Romeinenjaar

De zevende aanbeveling hangt samen met de nominatie van de Neder-Germaanse limes voor de UNESCO Werelderfgoedlijst. Een idee dat hiervoor geopperd wordt, is om 2022 *Het UNESCO Romeinenjaar* te noemen. Dit is naar aanleiding van het positieve advies van ICOMOS om de Neder-Germaanse limes voor te dragen als UNESCO Werelderfgoed, en de waarschijnlijke nominatie die in juli 2021 volgt. De aantrekkingskracht van onder andere de Gelderse limes als UNESCO Werelderfgoed-status en het gedeelde erfgoed tussen de verschillende plekken – niet alleen in Gelderland, maar ook met andere Nederlandse provincies en andere landen – zorgen voor een bijzonder verhaal. Dit verhaal over de Romeinen zou zichtbaar en beleefbaar kunnen worden gemaakt door middel van Erfgoedfestivals of door elke maand een thema te hebben waarbij een verbinding met de Romeinen kan worden gemaakt – met eventueel een hedendaags parallel. Aan de hand van verschillende thema's en actuele onderwerpen kan de verbinding tussen verschillende plekken worden gelegd, en de verbinding met de Romeinse tijd tweeduizend jaar geleden. Door steun vanuit de provincie kunnen gemeenten zelf kennis maken met hun eigen verleden, en ervoor zorgen dat het publiek hiermee kennis maakt. Met een koppeling aan de thematische verhaallijn 'Romeinen' kunnen gemeenten zichzelf op de kaart zetten.

Verbindende verhaallijnen

De laatste aanbeveling voor vervolgonderzoek betreft de verbindende verhaallijnen tussen de Gelderse gemeenten. De verschillende gemeenten delen thema's en verhaallijnen met elkaar. Uit het verhaal over de Romeinen in *De Tijdsreisgids* komt naar voren dat onderwerpen zoals religie, militaire aanwezigheid, handel, uitvindingen of eten en drinken elkaar op de verscheidene verhaalplekken overlappen. Voor deze aanbeveling ligt er bij gemeenten de rol om verbinding met elkaar te zoeken, om op deze manier gemeentelijke beleidsnota's en de keuzes hierin intergemeentelijk aan elkaar te koppelen. Hierdoor kunnen de verhaallijnen over de Romeinen verder uitgewerkt worden en binnen de provincie Gelderland tussen de gemeenten aan elkaar worden gekoppeld. Dit mogelijke vervolgonderzoek kan ook breder worden getrokken, door op interprovinciaal niveau samen te werken en verbinding te zoeken met andere provincies waar het Romeinse erfgoed een rol speelt.

Bronnenlijst

Literatuur

- Blerck, H. van/H. Baltjes/H. van Ziel/P. Ganzevles/T. Wigman, 2011a: *Landschapsontwikkelingsplan Buren: Versterk de variatie en verstevig de banden*, Rhenen.
- Blerck, H. van/H. Baltjes/H. van Ziel/P. Ganzevles/T. Wigman, 2011b: *Landschapsontwikkelingsplan Buren: Versterk de variatie en verstevig de banden. Bijlage 4: Projectenlijst uitvoeringsprogramma*, Rhenen.
- Bogaers, J.E.A.T., 1955: *De Gallo-Romeinse tempels te Elst in de Over-Betuwe*, Den Haag.
- Bootsma, J./J. Westerman, 2005: *Rijk verleden. Sterke toekomst. Cultuurhistorisch beleid voor Culemborg 2006-2010*, Arnhem.
- BTL advies, 2015: *Integraal Beleid Openbare Ruimte, Gemeente Buren*, Oisterwijk.
- Coenen, M./R. van Ham, 2008: *Overbetuwe: heerlijk naar buiten! Beleidsplan Recreatie en Toerisme gemeente Overbetuwe*, Arnhem.
- Coenen-van Kerkhoff, P.J.H.M., 2016: *Erfgoedvisie Berg en Dal 2017*, Berg en Dal.
- Derks, A.M.J./J. van Kerckhove/P.G. Hoff, 2008: *Nieuw archeologisch onderzoek rond de Grote Kerk van Elst, gemeente Overbetuwe (2002-2003)*, Amsterdam (Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 31).
- Diepen, L. van/M. Polak, 2009: *Resten van de steen- en pottenbakkerij van het Romeinse leger op Landgoed Holthurnsche Hof in Berg en Dal (gem. Groesbeek)*, Nijmegen (Auxiliaria 8).
- Dynamic Concepts Consultancy, 2019: *Impactonderzoek Vrijetijdseconomie Regio Arnhem Nijmegen*, Eindhoven.
- Gans, E.E. de/R.D. van Assendelft De Coningh, 2016: *De Betuwe, een dijk van een landschap! Nota toerisme & recreatie van de gemeenten Lingewaard & Overbetuwe, 2017 – 2022*, Nijmegen/Elst.
- Gemeente Arnhem, 2008: *Erfgoednota 2008 – 2012: Panorama Arnhem*, Arnhem.
- Gemeente Arnhem, 2012: *Structuurvisie Arnhem 2020 – 2040*, Arnhem.
- Gemeente Ede (Afdeling Samenleving & Beleid), 2016: *Cultuurnota 2016, Gemeente Ede*, Ede.
- Gemeente Groesbeek, 2013: *Structuurvisie Groesbeek 2015: Doorlopend goed*, Groesbeek.
- Gemeente Neder-Betuwe, 2013: *Natuurlijk in Neder-Betuwe. Visie Recreatie en Toerisme gemeente Neder-Betuwe*, Opheusden.
- Gemeente Nijmegen, 2020: *Nijmegen: Stad in beweging. Omgevingsvisie 2020 – 2040*, Nijmegen.
- Gemeente West Betuwe, 2019: *Perspectiefnota 2019*, Geldermalsen.
- Gemeente West Maas en Waal, 2017: *Structuurvisie Recreatieconcentratiegebieden 2026 Gemeente West Maas en Waal*, Beneden-Leeuwen.
- Gemeente Wijchen, 2020a: *Wijchen = Samen ontdekken. Toeristische visie Wijchen 2020 – 2030*, Wijchen.
- Gemeente Wijchen, 2020b: *Toeristische visie Wijchen: Deel B – Analyse*, Wijchen.
- Gemeenteraad Ermelo, 2012: *Structuurvisie gemeente Ermelo 2025. Ontwikkeling vanuit identiteit*, Ermelo.

- Guelen, C./W. Guelen, 2020: *Tijdreisgids van Romeins Gelderland. Het verhaal van de Romeinen in Gelderland op 10 plekken: Hoe met de Romeinen de toekomst begon*, Arnhem.
- Haarhuis, H.F.A., 2007: *Romeins marskamp, gemeente Ermelo; een archeologische opgraving*, Weesp (RAAP-Rapport 1492).
- Ham, R. van, 2009: *Beleidsplan Recreatie en Toerisme gemeente Lingewaard*, Arnhem.
- Heeren, S., 2009: *Romanisering van rurale gemeenschappen in de Civitas Batavorum: De casus Tiel-Passewaaij*, Amersfoort (Nederlandse Archeologische Rapporten 36).
- Heirbaut, E.N.A./H. van Enckevort, 2011: *De verdwenen villa van De Tienakker: archeologisch onderzoek naar het Romeinse verleden van Wijchen*, Nijmegen.
- Holwerda, J.H./W.C. Braat, 1946: *De Holdeurn bij Berg en Dal: centrum van pannembakkerij en aardewerkindustrie in den Romeinschen tijd*, Leiden (Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, Volume 26, Supplement).
- Hulst, R.S., 2007: *Het onderzoek van het Romeinse marskamp bij Ermelo-Leuvenum, Nederland*, Amersfoort (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 146).
- Janse, A.N., 2009: *Bestemmingsplan Over de Maas*, Arnhem.
- Jansen Venneboer, J.C./B. van Hees, 2005: *Gemeente Tiel, Beleidsnota Recreatie en Toerisme*, Vught.
- Kienontwerp/Gemeente West Maas en Waal, 2015: *Structuurvisie dorpen 2025 West Maas en Waal*, Amersfoort.
- Kocken, M./A. Cruysheer, 2004: *Sleutel tot de schatkist. Erfgoedplan Overbetuwe*, Amersfoort (ADC Heritage Rapport H001).
- Maatschap Van Droffelaar & Sträter, 2017: *Planbeschrijving Carvium Novum*, Arnhem.
- Meurs, P./M. Walda/J. Emmerik, 2015: *Beleidsnota Cultureel Erfgoed Lingewaard*, Bemmelen.
- Mispelaar, A. van/E. van der Velden/V. de Klein, 2019a: *Achtergronddocument Beleidskader vrijetijdseconomie Zevenaar 2030*, Utrecht.
- Mispelaar, A. van/E. van der Velden/V. de Klein, 2019b: *Beleidskader vrijetijdseconomie Zevenaar 2030*, Utrecht.
- Nieuwenhuis, W.F./J. Sluisdom, 2008: *Poort naar de Veluwe. Toeristisch Recreatief Ontwikkelingsplan Barneveld*, Arnhem.
- Nieuwland, D./E.E. de Gans, 2010: *Recreatie & Toerisme in Rijnwaarden. Beleidsnotitie ten behoeve van de stimulering van toeristisch-recreatieve ontwikkeling in de gemeente Rijnwaarden*, Nijmegen.
- Peterse, H. (eds.), 2018: *Gebiedsvisie Valkhofkwartier: Laat de verbeelding spreken*, Nijmegen.
- Roller, G.J. de/A. Ufkes, 2004: *Een archeologisch inventariserend veldonderzoek (IVO) door middel van een bureauonderzoek en boringen in het plangebied Over de Maas, gemeente West Maas en Waal (Gld.)*, Groningen (ARC-Publicaties 114).
- SAB Arnhem, 2009: *Structuurvisie Buren 2009-2019*, Arnhem.
- Segeren, J., 2016: *Kunst, Cultuur & Erfgoed: schatten van waarde. Beleidsnota 2017-2020 Gemeente Overbetuwe*, Elst.

- Siepel, R.J., 2015: *Stimuleringsagenda Toerisme en Recreatie 2015-2018*, Ermelo.
- Siepel, R.J., 2016: *Cultuurnota Ermelo 2016-2020. Zorg voor cultuur, zorg voor elkaar*, Ermelo.
- Stam, A./D. van der Veer, 2020: *Toeristische potenties linieverhalen de Liemers*, Wageningen.
- Taayke, E./C.H. Peen/K.M. van der Harst – van Domburg/W.K. Vos, 2012: *Ede Vol Erven. Germaanse bewoning op de rand van een wereldrijk (500 voor Chr. tot 500 na Chr.)*, Leiden.
- Thijs, J.J./C. Gelderman, 2017: *Visie en Recreatie en Toerisme Gemeente Ede. Naar de smakelijkste bestemming op de Veluwe 2017-2022*, Heelsum.
- Tuuk, L. van der, 2016: *De Romeinse limes. De grenzen van het Rijk in de Lage Landen*, Utrecht.
- Verhagen, J.G.M./S.J. Kluiving/E. Anker/L. van Leeuwen/M.A. Prins, 2017: Geoarchaeological prospection for Roman waterworks near the late Holocene Rhine-Waal delta bifurcation, the Netherlands, *Catena* 149(1), 460-473.
- Vermeulen-Bekkering, M., 2007: *Transformation. The Emergence of a Common Culture in the Northern Provinces of the Roman Empire from Britain to the Black Sea up to 212 A.D. Germania Inferior- Nederland*, Amersfoort.
- Wal, A. ter/N. Witte, 2013: *Ede, Uitvinderbuurt fase III. Een opgraving van een laat-Romeins grafveld en bewoningssporen uit de ijzertijd tot vroege middeleeuwen*, 's-Hertogenbosch (BAAC rapport A-11.0017).
- Werff, H. van der/J. Vink/J. van Sleeuwen, 2019: *Toekomstvisie Tiel. De eigentijdse, kleurrijke Hanzestad Tiel – centrum van de Betuwe – werkt aan haar toekomst!*, Tiel.
- Willems, W.J.H., 1980a: Arnhem-Meinerswijk: een nieuw castellum aan de Rijn, *Westerheem* 29, 334-348.
- Willems, W.J.H., 1980b: Castra Herculis, een Romeins castellum bij Arnhem, *Spiegel Historiae* 15, 665-671.
- Willems, W.J.H./H.L.H. Enckevort/J.K. Haalebos/J. Thijssen, 2005: *Nijmegen. Geschiedenis van de oudste stad van Nederland. Prehistorie en oudheid*, Wormer.
- Wullink, A.J., 2005: *Een archeologisch inventariserend veldonderzoek (IVO) door middel van bureau- en booronderzoek op Deellocatie 1 van het plangebied Over de Maas, gemeente West Maas en Waal (Gld.)*, Geldermalsen (ARC-Rapporten 2005-91).
- Zadelhoff, R. van (eds.), 2020: *Toerisme: Bestemming in balans. Toeristisch toekomstperspectief regio Arnhem Nijmegen*, Elst.
- ZKA Consultants, 2016: *Kadernota toerisme gemeente Berg en Dal 2016. Van trots naar topbestemming*, Waalwijk.
- ZKA Consultants, 2020a: *Visie toerisme en recreatie 2030*, Waalwijk.
- ZKA Consultants, 2020b: *Economische betekenis vrijetijdseconomie Barneveld*, Waalwijk.

Internetbronnen

- Arendsen, R., 2020: <https://www.omroep gelderland.nl/nieuws/2479031/Twee-Romeinse-marskampen-maken-Ermelo-uniek>. Geraadpleegd op 19 april 2021.
- Hinrichs, W., 2019: <https://arcg.is/OPGWDn>. Geraadpleegd op meerdere data; zie verscheidene voetnoten.
- <https://carviumnovum.nl/>, Geraadpleegd op 12 april 2021.

- <https://ermelovannu.nl/>, Geraadpleegd op 19 april 2021.
- <https://parklingezeigen.nl/>, Geraadpleegd op 14 april 2021.
- <https://publicaties.barneveld.nl>, Geraadpleegd op 31 mei 2021.
- <http://www.expeditie-overdemaas.nl/>, Geraadpleegd op 8 juni 2021.

Afbeeldingsverantwoording

- Voorblad: Erfgoed Gelderland (Roel Kramer, opmaak adviesdocumenten Erfgoed Gelderland).
- *Afbeelding 1. 3D-impressie van een legerkamp op de Huneberg te Nijmegen*: Mikko Kriek (BCL Archaeological Support, Amsterdam), <https://www.gelderlander.nl/nijmegen/romeinse-soldaten-dronken-graag-een-wijntje-in-nijmegen-oost-of-was-hun-voorstad-nog-groter~a0ca35be/>. Geraadpleegd op 30 mei 2021.
- *Afbeelding 2. De Omgevingsvisiekaart met belangrijk Romeins erfgoed in het centrum van Nijmegen en in Nijmegen-Oost*: Gemeente Nijmegen 2020, 38-19. Geraadpleegd op 30 mei 2021.
- *Afbeelding 3. Een voorbeeld van visualisatie van het Romeinse verleden in Nijmegen: een standbeeld van keizer Trajanus*: Hinrichs 2019, <https://arcg.is/OPGWDn> (Bezichtigingen - Standbeeld van keizer Trajanus | Nijmegen). Geraadpleegd op 30 mei 2021.
- *Afbeelding 4. 'Het Gezicht van Nijmegen'*: Paul Rapp (Paul Rapp Fotografie, Nijmegen), <https://www.gelderlander.nl/berg-en-dal/kunstenaar-van-gezicht-van-nijmegen-komt-nu-met-landmark-bij-groesbeek-dit-beeld-gaat-over-de-toekomst~a7d05b2d/>. Geraadpleegd op 30 mei 2021.
- *Afbeelding 5. De dammen en dalen en het Romeins aquaduct in de gemeente Berg en Dal*: Tijdlijn Historische Projecten/DLA+, <https://www.romeinen.nl/romeinse-limes/limeskaart> (Holdeurn/Berg en Dal). Geraadpleegd op 30 mei 2021.
- *Afbeelding 6. Informatiepunt bij het Romeins aquaduct*: Hinrichs 2019, <https://arcg.is/OPGWDn> (Archeologische bezichtigingen – Romeinse waterleiding | Berg en Dal). Geraadpleegd op 30 mei 2021.
- *Afbeelding 7. Reconstructie van castellum Meinerswijk in Arnhem-Zuid*: DaF-architecten, <https://www.dafarchitecten.nl/nl/daf-24/cultuurhistorie/Visualisatie-van-Castellum-Meinerswijk.html>. Geraadpleegd op 30 mei 2021.
- *Afbeelding 8. Romeinse tuin 'De Steenen Camer' in Arnhem*: Hinrichs 2019, <https://arcg.is/OPGWDn> (Reconstructies – Romeinse tuin 'De Steenen Camer' | Arnhem). Geraadpleegd op 30 mei 2021.
- *Afbeelding 9. 3D-impressie van de Drususdam en fort Carvium, gelegen in wat nu het gebied 'De Bijland' in de gemeente Zevenaar is*: Mikko Kriek (BCL Archaeological Support, Amsterdam), <https://www.romeinen.nl/ontdek-romeins-nederland/nieuws/blog-terug-naar-nero-claudius-drusus>. Geraadpleegd op 31 mei 2021.
- *Afbeelding 10. De Romeinse grafsteen van Marcus Mallius die in 1938 in de Bijland werd gevonden, waarop een aanwijzing staat voor de ligging van de Drususdam*: Mikko Kriek (BCL Archaeological Support, Amsterdam), <https://www.romeinen.nl/ontdek-romeins-nederland/nieuws/beleef-het-zelf-een-verdronken-verleden>. Geraadpleegd op 31 mei 2021.
- *Afbeelding 11. Boven: overzicht van de indeling van speelpark Carvium Novum; Rechts: voorbeeld glijbaan en klimtoestel*: Maatschap Van Droffelaar & Sträter 2017, <https://carviumnovum.nl/planbeschrijving-2/>, 9, 15. Geraadpleegd op 31 mei 2021.
- *Afbeelding 12. 3D-impressie van Wijchen in de Romeinse tijd*: Mikko Kriek (BCL Archaeological Support, Amsterdam), <https://www.museumwijchen.nl/tentoonstelling/wijchientienakker-villa-klein/>. Geraadpleegd op 30 mei 2021.

- *Afbeelding 13. Informatiebord van gemeente Wijchen over de Romeinse grafheuvel:* Hinrichs 2019, <https://arcg.is/OPGWDn> (Informatiepunten - Informatiepunt van gemeente Wijchen | Wijchen). Geraadpleegd op 30 mei 2021.
- *Afbeelding 14. Monument van een knielende Romeinse soldaat bij het marskamp, op de Ermelosche Heide:* Sifra Verheijden, Deventer (gemaakt op 16 april 2021). Geraadpleegd op 31 mei 2021.
- *Afbeelding 15. Het bord met informatie voor bezoekers over het marskamp en Romeinse troepen:* Sifra Verheijden, Deventer (gemaakt op 16 april 2021). Geraadpleegd op 31 mei 2021.
- *Afbeelding 16. Het plakkaat met de omtrek van het Romeinse marskamp:* Hinrichs 2019, <https://arcg.is/OPGWDn> (Archeologische bezichtigingen – Het Romeinse Marskamp van Ermelo | Ermelo). Geraadpleegd op 31 mei 2021.
- *Afbeelding 17. Fundamenten van de twee elkaar in de tijd opvolgende Gallo-Romeinse tempels:* Tempel | Kerk Museum, <https://mijngelderland.nl/inhoud/organisaties/tempel-kerkmuseum-elst>. Geraadpleegd op 31 mei 2021.
- *Afbeelding 18. De visualisatie van de tempels in Elst-Westeraam, bestaande uit het podium, een informatiebord, en het Romeins bouw materiaal verwerkt in de wanden:* Wouter Hinrichs (gemaakt in 2019). Geraadpleegd op 31 mei 2021.
- *Afbeelding 19. 3D-impressie van Tiel-Passewaaij in de Romeinse tijd:* Mikko Kriek (BCL Archaeological Support, Amsterdam), <https://intarch.ac.uk/journal/issue27/5/images/figure62.html?fbclid=IwAR3J4mlsrJLXjaW9LFJLB1J58xoX8q5SSEiuaZtMt540AFc1NTaHXwDnz8>. Geraadpleegd op 31 mei 2021.
- *Afbeelding 20. Reconstructie van een Romeinse wachttorens in Opheusden (gemeente Neder-Betuwe):* Hinrichs 2019, <https://arcg.is/OPGWDn> (Reconstructies – Romeinse wachttorens 'De Spees' | Opheusden). Geraadpleegd op 31 mei 2021.
- *Afbeelding 21. Artistieke impressie van Ede-Veldhuizen gedurende de Romeinse tijd:* Taayke et al. 2012, 301. Geraadpleegd op 31 mei 2021.
- *Afbeelding 22. Informatiebord met 'umbo' (Romeinse schildknop) bij flats in Ede-Veldhuizen:* Wouter Vos (Vos Archo, Oosterbeek). Geraadpleegd op 31 mei 2021.
- *Afbeelding 23. Werkzaamheden van de archeologische werkgroep 'Expeditie Over de Maas':* <http://www.expeditie-overdemaas.nl/>. Geraadpleegd op 31 mei 2021.
- *Afbeelding 24. De onthulling van de Romeinse kano tijdens de Nationale Romeinenweek trok in 2019 veel publiek:* Berco Buter: <https://www.maasenwaalkanter.nl/nieuws/algemeen/718323/presentatie-romeinse-kano->. Geraadpleegd op 31 mei 2021.